

genootschap
voor

CXVI 1979 1 - 2

geschiedenis
handelingen

INHOUD

BIJDRAGEN

- J. David, *Het Middeleeuws gereedschap. Enkele problemen.*
A. Jacobus, *De vrouwelijke religieuze roepingen in het bisdom Brugge 1802-1914. Evolutie en herkomst.*

OORKONDEN EN MEDEDELINGEN

- B. Janssens de Bisthoven, *Alfons De Meester en de oorlogsschade 1914-1918.*

VLAAMSE BIOGRAFICA

- N. Hostyn, *De Oostendse kunstschilder Michel T.A. Van Cuyck (1797-1875). Bijdrage tot de Geschiedenis van de 19e eeuwse Belgische Schilderkunst.*

BOEKBESPREKINGEN

- F. Dumont, *Beaumont en Hainaut. Un Chapitre inédit de son histoire. La succession d'Espagne et le règne de Max. Emmanuel Electeur de Bavière (1701-1714).* (D. Dalle).
Galbert de Bruges, *Le meurtre de Charles le Bon* (N. Huyghebaert).
Galbert de Bruges, *De Moord op Karel de Goede, Graaf van Vlaanderen* (J. Mertens).
A. Schouteet, *De Straatnamen van Brugge* (D. Dalle).
La Cartographie au XVIIIe siècle et l'œuvre du Comte de Ferraris (1726-1814). *De Cartografie in de 18de eeuw en het werk van Graaf de Ferraris (1726-1814).* (J. Mertens).

KRONIEK

genootschap
voor CXVI 1979 1 - 2
geschiedenis
handelingen

genootschap
VOOR
geschiedenis
handelingen

VLAAMSE BIBLIOTHECA

Voortzetting van :

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale : I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des Antiquités de la Flandre : LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des Antiquités de la Flandre. / Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks Tijdschrift voor de studie van Geschiedenis en Oudheden van Vlaanderen : LXXVII (1934) - CXV (1978).

HANDELINGEN

VAN HET

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

GESTICHT ONDER DE BENAMING

J. DAVID

SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

TE BRUGGE

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR DE STUDIE
VAN GESCHIEDENIS EN OUDHEDEN
VAN VLAANDEREN

CXVI - 1979

1 - 2

BRUGGE 1979

HANDELLINGEN

VAN HET

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

ONZEZICHT ONDER DE NAAMING

SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

TE BRUGGE

- Voorzetting van DRIEMAANDELIJK TIJDSCHRIFT VOOR DE STUDIE
- Annales de la Société d'Émulation pour l'étude de l'histoire et les antiquités de la Flandre / Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis en Oudheden van Vlaanderen : IV (1842) - V (1843).
 - Annales de la Société d'Émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : V (1843) - LIV (1904).
 - Annales de la Société d'Émulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des Antiquités de la Flandre : LV (1905) - LXXVI (1933).
 - Annales de la Société d'Émulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des Antiquités de la Flandre. / Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis en Oudheden van Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van Geschiedenis en Oudheden van Brugge : LXXVII (1934) - CXV (1978).

HET MIDDELEEUEWS GEREEDSCHAP. ENKELE PROBLEMEN

J. DAVID

De technieken beïnvloeden rechtstreeks heel het menselijk leven. Hun belang wordt thans door al de historici erkend. Voor vele perioden, zo o.m. voor de middeleeuwen, zijn ze evenwel nog zeer slecht bekend, zoniet onbekend. Nu en dan verschijnt er een artikel over een of ander technisch onderwerp maar dat zijn nog maar kleine puntjes in een grote *terra incognita*¹.

Het gevolg hiervan is dat de onderzoekers die een synthese schrijven over de socio-economische toestand, in de wetenschappelijke literatuur zeer weinig informatie vinden m.b.t. de produktiemiddelen. Ze wagen zich dan in een gebied waar ze niet thuis zijn, en interpreteren soms slecht de gegevens die de bronnen verschaffen. Hun besluiten worden door anderen, die op hun gezag vertrouwen, zonder nader onderzoek overgenomen.

Daarom is het niet overbodig het probleem van het middeleeuws gereedschap van naderbij te bekijken², na te gaan welke vragen

1. Zie b.v. het overzicht van het landbouwgereedschap door K. HIELSCHER, *Fragen zu den Arbeitgeräten der Bauern im Mittelalter*, in *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 17, 1969, 6-43.

2. Het spreekt vanzelf dat de gangbare chronologische en ruimtelijke begrenzingen voor de geschiedenis van de technieken weinig zin hebben. «Middeleeuws

zich stellen en hoe ze eventueel een antwoord kunnen krijgen. Wij zullen hier enkel de synchronische studie bespreken. Een diachronisch onderzoek tracht andere vragen te beantwoorden, die nog veel technischer zijn en voor de socio-economische geschiedenis, de kunstgeschiedenis, enz. niet of minder rechtstreeks van belang zijn.

Vooreerst een woord over de algemene kenmerken van de documentatie. De bronnen voor de geschiedenis van de middeleeuwse technieken zijn vaak schaars³ en/of niet geïnventariseerd.

Het oudheidkundig bodemonderzoek heeft tot nog toe te weinig middeleeuws materiaal opgeleverd. Dat is te verklaren door het feit dat de twee meest gebruikte grondstoffen om werktuigen te vervaardigen, door de tijd vernietigd worden. Hout rot, brandt en wordt door de insecten aangetast. IJzer roest; het wordt bovendien stelselmatig opnieuw gebruikt om er andere voorwerpen van te maken. Ook de late en — vooral in onze streken — geringe belangstelling van de archeologen voor het onderwerp, heeft hier een rol gespeeld. Vondsten zijn er evenwel maar hun datering is meer dan eens weinig nauwkeurig en hun beschrijving ligt verspreid in talrijke publikaties. Inventarissen van het middeleeuws opgegraven gereedschap zijn zeldzaam⁴.

De middeleeuwse teksten werden en worden wel geïnventariseerd maar voor deze periode bestaan er weinig of geen handboeken die het gereedschap bespreken. De gegevens zijn te zoeken in *vitae sanctorum*, *capitularia*, *statuta* van abdijen, oorkonden, (bouw)rekeningen, boedelbeschrijvingen, enz. Het verzamelen

gereedschap» betekent dus «het gereedschap dat in die tijden gebruikt werd», wat geenszins inhoudt dat dezelfde werktuigen niet voor of na die periode gebruikt werden.

3. Volgens G. DUBY, *Guerriers et paysans. 7e-12e siècle. Premier essor de l'économie européenne*. Paris, 1973, blz. 211; «on ne connaît les outils du 12e siècle, comme ceux du 9e, que par des mots, c.à.d. qu'on ne sait rien d'eux. C'est donc ici le domaine des hypothèses. La plupart d'entre elles demeureront à jamais invérifiables». Dat klinkt wel zeer pessimistisch.

4. Een recent voorbeeld, beperkt tot het smidsgereedschap uit Skandinavische grafplaatsen tot ca. 1000, is de bijdrage van M. MÜLLER-WILLE, *Der frühmittelalterliche Schmied im Spiegel skandinavischer Grabfunde*. in *Frühmittelalterliche Studien*. 11, 1977, 127-202.

van de documentatie is bijgevolg een lang en moeilijk werk⁵, des te meer daar beschrijvingen zeldzaam zijn. Meestal is slechts één regel, soms één woord nuttig en daaruit is weinig te halen.

Hetzelfde probleem rijst met het nochtans zo nuttig beeldmateriaal. Er bestaan verscheidene fototheken, al of niet met inventaris van het afgebeelde, waar de documentatie samengebracht wordt, doch ze zijn nog zeer onvolledig of moeilijk bruikbaar.

Een studie van het middeleeuws gereedschap veronderstelt dus een zeer tijdrovend speurwerk waarvan het resultaat vaak ontmoedigend is. Er zijn immers altijd documenten die aan de opzoekingen ontsnappen. De schaarsheid van de gegevens heeft bovendien voor gevolg dat, vooral voor de vroege middeleeuwen, soms een beroep gedaan wordt op documentatie uit zeer verschillende streken. Niets bewijst dat men al die inlichtingen zo maar mag samenbrengen en op één gebied toepassen.

Een onderzoek naar de technische mogelijkheden van een periode tracht hoofdzakelijk op drie vragen te antwoorden, namelijk «over welke werktuigen beschikt de mens?», «in welke hoeveelheid zijn ze voorhanden?», «welke zijn de eigenschappen ervan?».

Terloops zij gezegd dat het antwoord op die vragen een grondige kennis van de recente toestand veronderstelt. Men ziet immers enkel wat men kent. Bovendien verschaffen de bronnen zelden voldoende inlichtingen om *per se* duidelijk te zijn. Wil men de informatie vinden en begrijpen — d.i. niet alleen weten waarover het gaat maar ook geen valse besluiten uit het gegeven trekken, — dan is het nodig het bestudeerde onderwerp zo goed mogelijk te kennen vooraleer men de studie aanpakt⁶. Historici van de

5. In zijn *De diversis artibus b.v.*, dat tussen 1110 en 1140 geschreven zou zijn, handelt Theophilus over het schilderen, de glas- en metaalbewerking. Wij vinden er niettemin inlichtingen over de (naaf)boor en de ploeg: «quod perforabis in utraque fronte terebro magno, quo forantur medioli in rotis aratri» (3. 83 = C.R. DODWELL, *Theophilus, De diversis Artibus*, London-Edinburgh, 1961, blz. 147).

6. G. DUBY, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval (France, Angleterre, Empire, 9e-15e siècles)*. *Essai de synthèse et perspectives de recherches*, Paris, 1962, I, blz. 198: «Elle (= de ploeg) était encore construite presque tout entièrement en bois: un prieuré de Marmoutier reçut en

instellingen veronachtzamen soms de regressieve methode. Voor de geschiedenis van de technieken is ze nochtans vaak de enige.

INVENTARIS

Eerste probleem: welke werktuigen gebruikten de mensen? Sommige onderzoekers zijn van mening dat het Middeleeuws gereedschap reeds in de Oudheid bestond en/of dat het hetzelfde was als het hedendaags⁷. Dat is ver van bewezen. Wij gaan hier nu niet op in. Het moge volstaan te zeggen dat er ongetwijfeld redenen bestaan om te menen dat verscheidene werktuigen en machines in de loop van de middeleeuwen in gebruik kwamen. De zicht, de rol, de kruiwagen, de windmolen schijnen daar enkele voorbeelden van te zijn. Overigens weet men dat veel werktuigen later ontdekt werden. Er dient dus wel eerst nagegaan wat op een bepaalde datum al dan niet bestond.

Zulke lijst opstellen is voor de Middeleeuwen soms zeer moeilijk. Wij zouden van het Romeins gereedschap, dat minder slecht gekend is, kunnen vertrekken doch niets bewijst dat al die werktuigen door de middeleeuwer overgenomen werden. Bovendien heeft laatstgenoemde, zoals reeds gezegd, ook werktuigen uitgevonden of ontleend.

Ook het tegenovergestelde kunnen wij doen. Zien welke werktuigen die in 1900 gebruikt werden, b.v. in 900 bestonden. Rekening dient dan gehouden met het feit dat werktuigen in onbruik kunnen geraken. Dat er dus eventueel ook andere bekend waren

1180, le droit d'usage dans un bois pour ses tenanciers, qui iraient y prendre le matériau de leurs charrues, de leurs mancherons et de leurs haies». Wat bewijst dat? Slechts in de 19e eeuw heeft de metalen ploeg de houten verdrongen. Men ziet ook niet goed in waarom het gebrek (?) aan metaal «interdit... le hersage» zoals R. FOSSIER, *La terre et les hommes en Picardie jusqu'à la fin du 13e siècle*. Paris-Leuven, 1968, blz. 236 het schrijft.

7. Van de landbouwwerktuigen b.v. schrijven R. GRAND & R. DELA-TOUCHE, *L'agriculture au moyen âge, de la fin de l'empire romain au 16e siècle (L'agriculture à travers les âges, 3)*, Paris, 1950, blz. 235: «en tout cas, le moyen âge connaissait à peu près tous les procédés culturels et tous les instruments encore usités, si l'on fait abstraction des découvertes relativement récentes de la chimie, de la génétique et de la mécanique». Zie ook noot 54.

dan die uit onze moderne lijsten ; dat schijnt o.m. het geval geweest te zijn met de borstavegaar.

Bij gebrek aan gegevens is het soms verantwoord op grond van een redenering het bestaan van een werktuig of een werkwijze te veronderstellen. Al wordt het in de Karolingische teksten niet vermeld, toch hadden de kuipers⁸ of de *tornatores*⁹ hoogstwaarschijnlijk min of meer gespecialiseerd gereedschap ; vermits de Merovingische smeden bekwaam waren goede werpbijlen te vervaardigen¹⁰, is het wel mogelijk dat zij ook goede aksen maakten.

Het gebeurt ook dat het bestaan van een voorwerp in de perioden voor en na het bestudeerde tijdvak bewezen is maar dat men het in de bronnen van die tijd niet aantreft. Hier kan eveneens soms gesteld worden dat het, hoewel wij er geen bewijs van hebben, ook dan bekend was.

In beide gevallen is de redenering logisch maar ze blijft een veronderstelling zolang ze niet door andere gegevens gestaafd wordt¹¹.

Wat kan de eigentijdse documentatie ons leren ? De voorwerpen zijn voor een inventarisatie van geringe hulp. Overblijvende Middeleeuwse machines, hijstoestellen, zelfs handwerktuigen zijn zeldzaam, moeilijk te dateren¹² en soms te identificeren.

8. B. GUERARD, *Explication du capitulaire De villis*. in *Bibliothèque de l'école des Chartes*, 1853, 201-247, 313-345, 546-572 blz. 547.

9. Idem, blz. 329, 341.

10. E. SALIN, *La civilisation mérovingienne, d'après les sépultures, les textes et le laboratoire*, Paris, 1957, blz. 39.

11. Als mooi voorbeeld van de mogelijke broosheid van een stelling die enkel op een redenering steunt, halen wij het volgende aan (J. DAVID, *La serfouette, un outil «flamand» ?* in *Le jardin, lectures et relations*, Brussel 1977, blz. 79-83). De klauwkrabber, een werktuig met lange steel, zou in het begin van de 19de eeuw op verscheidene plaatsen in Europa bekend geweest zijn. Het klauwkrabbertje daarentegen, d.i. hetzelfde werktuig doch met korte steel, zou «Vlaams» zijn geweest. Nochtans had men kunnen vermoeden dat de boer of de tuinier er overal had kunnen aan denken de steel korter te maken.

12. Meldenswaard zijn de Deense stelselmatige dataties van houten werktuigen (ploegen, eergetouwen, spaden, enz.). Zie G. LERCHE, *The Radiocarbon dated Danish ploughing implements*, in *Tools and Tillage*, 1, 1968, blz. 56-58. G.

De produkten van de technieken, en dat omvat zowel de gebouwen als de kleinere voorwerpen¹³, de sporen van bewerking van een veld¹⁴, van hout, steen en metaal¹⁵, werden vanuit een technisch oogpunt weinig bestudeerd¹⁶. Nochtans zouden ze heel wat informatie kunnen verschaffen over het gebruikte gereedschap. Om een bepaald resultaat te bekomen is het immers soms nodig een bijzonder werktuig te gebruiken. Het bestaan van het eerste veronderstelt dus dat van het tweede. Dank zij de sporen die ze nagelaten hebben, is het eveneens soms mogelijk te bepalen welke werktuigen gebruikt werden, en hoe ze er uitzagen.

Bruikbare technische teksten zijn in de middeleeuwen zeldzaam¹⁷. Zelfs werken zoals de landbouwkundige handboeken¹⁸ bevatten weinig gegevens over het gereedschap. De andere geschreven bronnen zijn van zeer ongelijke waarde. De toltarieven b.v., waarvan men zou vermoeden dat ze voor een inventarisatie bruikbare inlichtingen zouden verschaffen, sommen slechts enkele typen van werktuigen op. Bijzonder nuttig zijn de boedelbeschrijvingen, de testamenten, de bouwrekeningen, de contracten¹⁹. Die

LERCHE, *The Radiocarbon dated ploughing implements*, in *Tools and Tillage*, 1, 1977, blz. 240. G. LERCHE, *The Radiocarbon dated ploughing implements*, in *Tools and Tillage*, 2, 1972, blz. 64. G. LERCHE, *The Radiocarbon dated implements*, in *Tools and Tillage*, 2, 1975, blz. 255-256.

13. Zie b.v. A.L.J. VAN DE WALLE, *Some technical analogies between building and other crafts in the use of split wood during the Middle Ages*, in *Château-Gaillard*, 3, 1969, blz. 152-155.

14. Zie b.v. P. NOE, *Pre-medieval plough-marks in Viborg*, in *Tools and Tillage*, 3, 1976, blz. 59-64.

15. Zie b.v. P. VARENE, *Sur la taille de la pierre antique, médiévale et moderne*. Dijon, 1974.

16. In sommige gevallen kan de opbrengst van een teelt een aanduiding geven. Zo b.v. de hoge cijfers in Schotland, die toe te schrijven zijn aan het gebruik van de spade i.p.v. de ploeg A. FENTON, *Early and traditional cultivating implements in Scotland*, in *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland*, 96, 1962-63, 264-317 blz. 302).

17. Een werk zoals de *De diversis artibus* van Theophilus is uitzonderlijk.

18. B.v. D. OSCHINSKY, *Walter of Henlèy and other treatises on estate management and accounting*. Oxford, 1971.

19. De statuten van de gilden van de scherpsmeden verschaffen enkel voor een latere periode een lijst van de produkten van die vaklui.

documenten, die voor de vroege middeleeuwen zeldzaam zijn, zijn uiteraard geen lijsten van het op een zekere datum bestaand gereedschap, maar b.v. enkel van de door de opsteller opgemerkte stukken²⁰. Door vergelijking is het voor de late middeleeuwen niettemin mogelijk een groot aantal werktuigen te vinden.

Bij het gebruik van de teksten is het grote probleem de betekenis van de woorden²¹. Wat zijn een *carruca*, een *fossorium*, e.d.? Hiervoor is een stelselmatige studie van al de vermeldingen van het woord noodzakelijk maar zelfs dan verkrijgt men niet altijd een bevredigend antwoord. Men vergete niet dat veel teksten door monniken geschreven werden die geen technici waren en ook geen technische bedoeling hadden. Ze schreven bovendien vaak in een vreemde taal, namelijk het Latijn; hun woordenschat was arm²² en, omdat hij dikwijls uit de Oudheid kwam, niet altijd aangepast²³. Ook wanneer in de eigen taal geschreven werd, kon men zich vergissen. Verscheidene gevallen blijven dus een raadsel; men kan min of meer te weten komen waarover het gaat maar het is onmogelijk een archeologische vondst als voorbeeld

20. In hoofdstuk 42 van het *Capitulare de villis* worden enkel «dolaturas, secures, id est cuniadas, terebras, id est teradros, scalpros» opgesomd en wordt verder aangestipt «vel omnia utensilia». Hieruit mag niet afgeleid worden, zoals G. DUBY, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval (France, Angleterre, Empire, 9e - 15e siècle). Essai de synthèse et perspectives de recherches*. Paris, 1973, 1, blz. 77 het doet, dat enkel de uitdrukkelijk genoemde werktuigen aanwezig moesten zijn.

21. De etymologie van een woord wordt soms aangevoerd om aan te tonen dat een werktuig uit een bepaalde streek komt en/of voor een bepaalde eeuw niet in gebruik was; uit het feit dat *vlegel* en *sikkel* aan het Latijn ontleed werden, leidt men b.v. af dat deze werktuigen wellicht van Romeinse of Gallische herkomst zijn (Ch. PARAIN, *The evolution of agricultural technique*, in *Cambridge Economic History of Europe*, 1. Cambridge 1966, 125-170 blz. 155, 157). Men mag zich evenwel afvragen in welke mate het argument gegrond is. Fr. *hache*, *houe* b.v. zijn van Germaanse oorsprong. De twee werktuigen waren nochtans overal bekend.

22. De *diversis artibus* is daar een duidelijk voorbeeld van. Theophilus beschrijft tientallen werktuigen maar duidt de meeste door *ferrum* en *lignum* aan.

23. B.v. H.M. COLVIN, *A medieval drawing of a plough*, in *Antiquity* 27, 1953, 107, 165-167, blz. 167.

te geven voor de besproken benaming²⁴, dus te weten wat precies bedoeld is.

Met het beeldmateriaal is de moeilijkheid kleiner. Aangenomen mag worden dat veel afgebeelde werktuigen met zekerheid geïdentificeerd kunnen worden. Voor een inventarisatie kan deze bron dan ook diensten bewijzen. Ze is evenwel allesbehalve volledig. Verscheidene ambachten werden in de middeleeuwen weinig of niet in beeld gebracht. Bovendien werden verscheidene werktuigen nagenoeg nooit afgebeeld hoewel het ambacht waar ze gebruikt werden, het wel werd. De steekbijl en de snijpasser zijn daar voorbeelden van.

Op te merken valt ook dat de teksten het meer dan eens mogelijk maken hoger in de tijd op te klimmen dan het beeldmateriaal. Wij kennen b.v. geen middeleeuwse afbeelding van een dubbele steekbijl; in teksten van die periode schijnt ze nochtans reeds vermeld²⁶.

De *terminus a quo* die de bronnen verschaffen bewijst uiteraard enkel dat een bepaald werktuig op een zekere datum reeds bekend was, meer niet. Het kan honderd of duizend jaar ouder zijn. Veel onderzoekers zijn geneigd die datum als die van het ontstaan van het werktuig te beschouwen of schrijven dat «het voor het eerst in dat jaar voorkomt», wat bij een leek — en blijkbaar ook bij anderen — verwarring sticht²⁷. Het volstaat evenwel dat één andere afbeelding, tekst, enz. gevonden wordt om de stelling tegen te spreken. Dat gebeurde met de rol. De

24. Een van de — zeldzame — zwakke punten van de studie van K.D. WHITE, *Agricultural implements of the Roman world*, Cambridge, 1967, die in de Romeinse landbouwkundige handboeken de benamingen van het gereedschap bestudeerd heeft, zijn de afbeeldingen die hij van de werktuigen geeft. Meer dan eens is het niet zeker dat het in de teksten wel over dat werktuig gaat of geeft de auteur afbeeldingen van verschillende typen van werktuigen, wat op hetzelfde neerkomt.

26. J. DAVID, *Notes sur trois outils anciens du charpentier: le bondax, la bisaiguë, le piochon*, in *Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain*, 10, 1977, 162-178, blz. 173.

27. Het zou wenselijk zijn stelselmatig van «eerste attestatie» te spreken. Dan zou men verwarring vermijden en meteen de klemtoon leggen op het feit dat dit geen besluit maar enkel een vaststelling is.

eerste vermelding die Lindemans ervan vindt voor Vlaanderen, dagtekende van 1666²⁸. Een tekst maakte het mogelijk tweehonderd jaar hoger op te klimmen in de geschiedenis van dat werktuig²⁹. De snijpasser is daar een ander duidelijk voorbeeld van. De oudste attestatie dateerde uit de 18e eeuw. Dank zij een miniatuur van 1478, is het nu bewezen dat het werktuig op het einde van de middeleeuwen reeds in gebruik was³⁰.

Veel werktuigen worden door de bronnen — ook in de 18e-19e eeuw, waarvoor veel handboeken bestaan — weinig of niet besproken. Het *argumentum e silentio* mag dus slechts onder voorbehoud gebruikt worden. Het is enkel geldig — maar nog niet altijd — wanneer de bronnen van de bewerking gewag maken en stelselmatig een ander werktuig voorstellen. In de 9e-10e eeuwse documentatie is er b.v. wel sprake van graanoogst doch nooit van een zicht. In dat geval is het verantwoord te stellen dat het werktuig nog niet in gebruik was.

Een andere moeilijkheid die bij de inventarisatie soms voorkomt, is dat wij, wanneer het bestaan van een werktuig bewezen is, nog niet altijd zeker zijn van zijn bestemming in die periode. Het feit dat het in 1900 voor een bepaald werk gebruikt wordt, betekent niet dat het altijd zo geweest is. De trekzaag b.v. was in de middeleeuwen bekend maar ze schijnt enkel sinds de 19e eeuw gebruikt te worden om bomen te vellen³¹. Om zoiets te bepalen zijn archeologische vondsten meestal weinig nuttig³². De teksten en het beeldmateriaal hebben hier de bovenhand.

28. P. LINDEMANS, *Geschiedenis van de landbouw in België*, Antwerpen, 1952, I, blz. 202.

29. E. EYLENBOSCH, *Woordgeografische studies in verband met de taal van het landbouwbedrijf in West-Brabant en aangrenzend Oost-Vlaanderen* (Werken uitgegeven door de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie, 10), Leuven, 1962, blz. 100. Op te merken valt dat Lindemans daar nooit een «theorie» van gemaakt heeft en dat hij evenmin dat werktuig als «onmogelijk voor een oud (bijvoorbeeld reeds middeleeuws) gereedschap kan aanzien» zoals Eylenbosch het voorhoudt. (E. EYLENBOSCH, *Is de landrol inderdaad een jong werktuig?* in *Eigen Schoon en de Brabander*, 43, 1960, 219-223, blz. 219).

30. Nog te publiceren vondst.

31. J. DAVID, *De aks met lange dille*, in *Volkskunde* 77, 1976, 85-92, 85.

32. Wanneer b.v. spaden in een tumulus gevonden worden, is het evenwel

Het opstellen van een inventaris van het in de middeleeuwen beschikbaar gereedschap gaat dus niet zonder moeilijkheden. Al naar gelang het ambacht, de streek en de periode die bestudeerd worden, zal de lijst minder of meer volledig zijn.

Hoeveelheid

Het bestaan van een werktuig houdt niet in dat het gebruikt werd. Het kon b.v. zo duur zijn dat enkel kapitaalkrachtigen het zich konden aanschaffen. Behalve in uitzonderlijke — moeilijk op te sporen — gevallen waar de schrijver of de kunstenaar een unicum of een nieuwigheid beschreven of afgebeeld heeft, mag men weliswaar aannemen dat het vermelde voorwerp reeds een zekere tijd bestond en betrekkelijk vaak voorkwam. Doch hoelang bestond het? Werd het algemeen gebruikt of enkel in welbepaalde omstandigheden of door welbepaalde mensen? Het is dus nodig na te gaan in welke hoeveelheid de bestaande werktuigen beschikbaar waren.

Het oudheidkundig bodemonderzoek zou door het aantal vondsten hierover belangrijke inlichtingen kunnen verschaffen. Wij wachten op de opgravingen. Het beeldmateriaal kan slechts gebruikt worden wanneer er veel afbeeldingen bestaan doch zelfs dan is omzichtigheid geboden. Veel tafereelen worden op een traditionele wijze voorgesteld, d.w.z. dat sommige voorwerpen afgebeeld *moeten* worden. Dat bewijst vaak hun bestaan maar niet hun gebruik.

De teksten, waar en wanneer er voorhanden zijn, vormen de beste bron. Dank zij inventarissen weten wij precies in welke hoeveelheid de werktuigen aanwezig waren. In de vroege middeleeuwen zijn zulke documenten zeer zeldzaam; hun interpretatie is bovendien soms moeilijk³³. Later verschijnen de

verantwoord — indien men zeker is dat ze niet door rovers gebruikt werden — te vermoeden dat ze tot het opbouwen ervan gediend hebben. (G. LERCHE, *The spades from Dannevirke and Jelling*, in *Folk and farm*, o.l.v. O'Danachair, C., Dublin, 1976, 110-126 blz. 124). Ook sporen van bewerking kunnen soms een aanduiding geven.

33. Verscheidene historici zijn b.v. van mening dat inventarissen zoals die van Annapes of statuten zoals die van de abdij van Corbie, al de werktuigen opsom-

boedelbeschrijvingen, de testamenten, de contracten, de rekeningboeken. Deze geschriften zijn meestal nauwkeurig gedateerd en gelocaliseerd; de eerste sommen meer dan eens al de werktuigen op die in het bezit waren van de overledene. De resultaten van het onderzoek zullen niet te vergelijken zijn met die uit de moderne tijden³⁴ maar op voorwaarde dat wij de juiste betekenis van de woorden kunnen vinden (zie p. 11), zullen ze ongetwijfeld veel nieuws leren. Een te ontginnen gebied.

De rekeningboeken waarvan zojuist sprake, kunnen ons ook onrechtstreeks inlichten. Dank zij de vermelding van een schenking³⁵, dank zij de toltarieven of de prijs van het staafijzer, is het soms mogelijk te bepalen of metalen gereedschap in verhouding tot andere waren duur was. Men heeft hier evenwel nooit preciese cijfers. Om die te vinden moeten de rekeningboeken geraadpleegd worden. Vaak worden de aankopen daar niet gedetailleerd of wordt voor twee of drie werktuigen een globaal bedrag aangegeven, maar afzonderlijke betalingen voor een bepaald werktuig, een hijstoestel of een kar zijn — vooral in de dagelijkse uitgaven van een kasteelheer of een boer — ook talrijk. Dat gegeven kan hier van belang zijn omdat de prijs van het gereedschap zijn verspreiding beïnvloed kan hebben³⁶. Op te merken valt evenwel dat dit slechts een aanduiding kan zijn, nooit een bewijs. Goedkope goederen kunnen zeldzaam zijn en dure, zeer courant.

men die op de gronden van de abdij gebruikt werden (G. DUBY, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval (France, Angleterre, Empire, 9e-15e siècles) Essai de synthèse et perspectives de recherches*, Paris, 1962, I, blz. 77; R. FOSSIER, *La terre et les hommes en Picardie jusqu'à la fin du 13e siècle*. Paris-Leuven, 1968, blz. 236; enz.). Dat lijkt evenwel moeilijk te geloven (zie R. DELATOUCHE, *Regards sur l'agriculture aux temps carolingiens*, in *Journal des Savants*, 1977, 73-100 blz. 78).

34. N.A. BRINGEUS, *Nachlassverzeichnisse als Quellen für das Studium von Landwirtschaftsgeräten in Südschweden*, in *Arbeit und Gerät in Volkskundlicher Dokumentation*, o.l.v. W. Hansen (*Schriften der Volkskundlichen Kommission des Landschaftsverbandes Westfalen - Lippe*, 19), Münster, 1969, 28-35.

35. Zie lager.

36. Aan de prijs van het gereedschap is onrechtstreeks het probleem van de eigendom ervan verbonden. Bezit de pachter zijn ploeg of krijgt hij ze met het goed? Gebruikt de horige of de arbeider zijn eigen werktuigen of worden ze door de leenheer of de baas bezorgd?

Doelmatigheid

Het volstaat niet te weten welke werktuigen gebruikt werden en in welke mate. Ook hun doelmatigheid moet bepaald worden. Ze kan immers sterk verschillen. Vooral hier vindt men in de geschiedkundige werken de meest ongegronde oordelen³⁷. In wezen weten wij nog veel te weinig van het middeleeuws gereedschap om het zo maar als «simplistisch» te brandmerken³⁸. Bovendien wordt doelmatigheid best uitgedrukt door cijfergegevens³⁹. Het komt er op aan elk werktuig grondig te bestuderen om te weten wat daarmee precies gedaan kan worden.

Uitzonderlijk beschikken wij over eigentijdse cijfers m.b.t. het nut van een machine of kunnen wij uitrekenen hoeveel tijd een bepaald werk gevegd heeft. Wij weten evenwel niet precies hoe het werktuig eruit zag en welke de werkomstandigheden waren. De auteur van de *Husbandry* b.v. zegt ons wel dat «v hommes pount bien sier e lier ii acres le ior de chescune manere de ble, ke le un plus e lautre meyns»⁴⁰ maar over het gereedschap wordt niet gerept.

37. B. GILLE, *Machines*, in *A history of technology*, o.l.v. Ch. Singer e.a., 2. *The Mediterranean civilizations and the middle ages*, Oxford, 1956, 629-658, «The tools of medieval craftsmen for cutting and working wood were also very inadequate». G. DUBY, *Guerriers et paysans. 7e - 12e siècle. Premier essor de l'économie européenne*. Paris, 1973 blz. 25 : «conservons cependant l'image globale d'une société agraire fort mal outillée et contrainte, pour produire sa subsistance, d'affronter la nature les mains presque nues» ; de figuur werd door R. NOEL, *Quatre siècles de vie rurale entre la Semois et la Chièrs (1050-1470)*. Livre I. *Connaissance des hommes et des choses (Publication du Centre Belge d'Histoire Rurale, 24)*, Leuven, 1977, blz. 32 overgenomen. R. FOSSIER, *La terre et les hommes en Picardie jusqu'à la fin du 13e siècle*. Paris-Leuven, 1968, blz. 358 : «le colon du roi carolingien fouit le sol avec un bâton, et tire lui-même, peut-être une charrue incommode». Merkwaardig is dat de onderzoekers het eens zijn om te zeggen dat het (vroeg)middeleeuws gereedschap zeer slecht gekend is maar dat ze over de doelmatigheid ervan niettemin een (negatief) oordeel vellen.

38. F. VAN TYGHEM, *Op en om de middeleeuwse bouwwerf (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten, 28. 19)* Brussel, 1966, blz. 259. Des te minder, wanneer men zelf opmerkt (o.m. blz. 250, 252, 256, 258) dat een groot deel ervan nog in het begin van deze eeuw in gebruik was...

39. Deze ontbreken meestal in de boeken die een paragraaf of twee aan de technieken wijden.

40. D. OSCHINSKY, *Walter of Henley and other treatises on estate manage-*

Soms volstaan betrekkelijk eenvoudige berekeningen. Mits alle factoren, o.m. het weerstandsvermogen van touwen, hout en ijzer in aanmerking te nemen, is het b.v. mogelijk te schatten wat een bepaalde soort kraan kan oplichten, welke kracht nodig was om een ophaalbrug of een valhek op te trekken, enz^{40bis}. Daar men over het algemeen niet over al de nodige gegevens beschikt, bekomt men zelden nauwkeurige resultaten. Toch zijn ze vaak voldoende om een idee te hebben van wat kon.

Meestal zal een technische studie van de grondstof, de vorm, de afmetingen en het gewicht echter nodig zijn om de doelmatigheid van een werktuig te bepalen.

Grondstof

Het belang van een onderzoek naar de grondstof en haar mogelijkheden wordt vaak onderschat. Men denkt b.v. dat houten, i.p.v. metalen werktuigen tijdens de vroege middeleeuwen gebruikt werden wegens de hoge prijs van ijzer en staal. Deze grondstoffen waren inderdaad duur. Het feit dat een kloosterlinge een bijl, een hak en een ploegschaar aan haar abdij schenkt⁴¹, is daar een teken van. Tot in de 19de eeuw werden echter niet alleen huizen, bruggen, molens, schepen, karren en wagens maar ook werktuigen en meetinstrumenten van hout gemaakt. In die tijd was metaal nochtans niet meer zo duur. Men zou hierop kunnen antwoorden dat boer en vakman, in de 9de evenals in de 19de eeuw, hout zelf konden verwerken terwijl ze voor metaal bij de smid moesten, dat de oorzaak dus — hoewel in mindere mate — toch de prijs was — de kostprijs van de arbeid. Dat is waar. Men weet evenwel dat verscheidene vaklui, waaronder wagenmakers en schrijnwerkers, gespecialiseerd waren in het vervaardigen van houten werktuigen en stelen. Hier moest dus ook be-

ment and accounting. Oxford, 1971, blz. 444. «Vijf mannen kunnen per dag twee «acres» van om het even welk graan snijden en binden, de ene meer, de andere minder».

40bis B.v. W. UBREGTS, *Textes et pierres : le château de Corroy au moyen âge et au début des temps modernes*. Zemst, 1978, blz. 72 e.v.

41. P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du 10e à la fin du 11e siècle. Croissance et mutations d'une société*. Toulouse, 1975, blz. 476.

taald worden. Men mag zich dan afvragen of er naast de economische, geen andere reden(en) bestond(en) die het gebruik van hout zou(den) verklaren. Er zijn er tenminste twee, van technische aard⁴².

Hout heeft bepaalde eigenschappen die voor sommige bewerkingen van bijzonder belang zijn. Het is licht. Daarom diende het om hooiharken, hooigaffels (zie lager), schoppen e.d. te maken. Het is ook betrekkelijk zacht. De ambachtslui gebruiken dan ook houten hamers om hun beitels en/of de bewerkte grondstof niet te beschadigen. Hout heeft nog verscheidene andere kwaliteiten. Deze mogen volstaan om aan te tonen dat boer en vakman, in een tijd waar ze werkelijk de keus hadden tussen ijzer en hout, laatstgenoemde *gekozen* hebben omdat het aan sommige technische eisen beantwoorde. Men mag aannemen dat ook de middeleeuwer zo gehandeld heeft⁴³.

Verscheidene elementen schijnen er echter op te wijzen dat de mens soms gedwongen werd een beroep te doen op houten werktuigen, doch niet alleen de prijs van het ijzer maar ook (vooral ?) de kwaliteit van het materiaal lijkt dat veroorzaakt te hebben.

Wij beschikken nog niet over voldoende nauwkeurige gegevens m.b.t. de kenmerken van ijzer en staal in het verleden. Studies over dat probleem zijn zeldzaam⁴⁴. Ze steunen bovendien vaak op zwaarden, strijdbijlen en speren. Men mag zich afvragen of het wel dezelfde smeden waren die wapens en gereedschap ver-

42. Godsdienstige redenen die in andere landen waargenomen werden (zie b.v. M. MEAD, *Cultural patterns and technical change*, New York-Toronto, 1955, blz. 121, 181) hebben tijdens de middeleeuwen in onze streken waarschijnlijk geen rol gespeeld.

43. Medelijden of minachting (bv. G. DUBY, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval (France, Angleterre, Empire, 9e-15e siècles). Essai de synthèse et perspectives de recherches*, Paris, 1962, blz. 79 : «les hommes maniaient surtout de pauvres instruments de bois») heeft dus weinig zin.

44. Zie o.m. E. SALIN, *La civilisation mérovingienne, d'après les sépultures, les textes et le laboratoire*, Paris, 1957. B.A. KOLCHIN, *Tchiornaja metallogia i metalloobrabotska v drevniei Roessi (Materiali i issledovania po archeologii S.S.S.R., 32)*, Moskou, 1953. K.D. WHITE, *The great Chesterford scythes*, in *A Magyar mezőgazdasági múzeum közleményei*, 1971-72, blz. 77-82.

vaardigden ; eveneens, of ze voor beide wel dezelfde ertsen gebruikten en dezelfde technieken toepasten. Toch is het verantwoord te stellen dat de kwaliteit van ijzer en staal in de loop der tijden niet steeds dezelfde gebleven is. Men mag deze evolutie uiteraard niet als een ononderbroken en algemene vooruitgang schetsen. Al naargelang de streek en de periode was ze verschillend. Het gebeurde ook dat men achteruit ging⁴⁵. De kwaliteit van deze grondstoffen werd niettemin met de tijd beter. Wat men echter soms uit het oog verliest, is dat de verbetering meer dan eens betrekkelijk jong is. Volgende voorbeelden zullen dit illustreren.

In 1861 schrijft B.T. Tideman dat er van de bijl «minder dan vroeger gebruik gemaakt wordt, daar men meer nauwkeurig heeft leren zagen en daardoor minder hout tot splinters kapt»⁴⁶. Dat de mens meer dan twee duizend jaar nodig had om een zaag te leren hanteren is moeilijk te geloven. Om bomen te vellen werd de aks eveneens slechts in de 19de eeuw door de trekzaag verdrongen⁴⁷. Naast andere redenen, o.m. het wettelijk verbod bomen af te zagen, kan de geringe doelmatigheid van de zaag een van de oorzaken van dat gebruik geweest zijn. Zulk een groot dun blad smeden was — en is — immers geen gemakkelijk werk. Het kan bovendien niet met om het even welk erts gedaan worden.

Omstreeks 1900 is de hooigaffel in vele streken nog van hout. Een metalen vork was reeds in de middeleeuwen bekend maar moest om niet te breken of te plooiën, zulke dikke tanden heb-

45. In 1697 merkt C. VAN YK, *De Nederlandsche scheepsbouwkonst opengesteld*, Delft, blz. 33 op: «Alle dese gereedschappen (voor de scheepstimmerman) zijn heden in prijs, merkelyk minder, als over 30 of 40 jaar. Dog veele sijn van gedagten, dat deselve nu ook niet zoo goed, als voor dezen, werden gemaakt, 't geen (volgens 't getuigenis van verscheide meester smits) daar soude van daan koomen, om dat men het staal nu niet soo goed, als doenmaals kan bekoomen, en dat sy smits tegenwoordig meer kunst, en arbeid daar omtrent koomen te gebruiken, als haare voorsaten hebben gedaan». Gaat het hier om de eeuwige indruk dat het «vroeger beter was» of was het werkelijkheid ?

46. B.J. TIDEMAN, *Woordenboek van scheepsbouw*, Vlissingen, 1861 : s.v. bijl.

47. J. DAVID, *De aks met lange dille*, in *Volkskunde* 77, 1976, 85-92, blz. 85 ; K. HIELSCHER, *Fragen zu den Arbeitsgeräten der Bauern im Mittelalter*, in *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 1969, blz. 15 noot 12.

ben dat het werktuig veel te zwaar was. Men heeft op de z.g. Amerikaanse gaffels moeten wachten om bruikbare metalen werktuigen te hebben.

Nog in de 19de eeuw was de spade een zwaar werktuig waarvan veelal enkel het uiteinde verstaald was ; ze moest vaak gehaard worden zoals een zeis. Daarom werd om in zware en/of steenachtige grond te werken, dikwijls de voorkeur aan houten beslagen spaden gegeven.

De tanden van sommige sikkels vinden wellicht ook hun oorsprong in het feit dat de ambachtslui eeuwen lang moeite hadden met het smeden van een scherp maar dun en licht blad.

Al deze voorbeelden — en er kunnen nog veel andere gevonden worden — tonen aan dat de metaalnijverheid in feite tot in de 19de eeuw, moeilijkheden had met het vervaardigen van sommige werktuigen. Er is geen reden om te denken dat ze in de middeleeuwen veel beter was en dan achteruit gegaan zou zijn. De noodzakelijkheid van het regelmatig harden⁴⁸ wijst erop dat ook in die periode het gereedschap niet te vergelijken was met het onze.

Hoewel de gegevens veel te schaars zijn om zekerheid te verwerven, is het bijgevolg verantwoord te stellen dat de prijs van het metaal voor de Karolingische boer en ambachtsman niet de enige reden is geweest om houten werktuigen te gebruiken. Technische factoren, waaronder de voordelen van hout en de kwaliteit van het metaal hebben zeer waarschijnlijk een rol gespeeld.

De grondstof van het gereedschap en vooral haar kwaliteit kennen, is voor het onderzoek van bijzonder belang. Hoe kunnen wij ze bestuderen ?

Dank zij de teksten is het soms mogelijk te weten of een werktuig van hout of van metaal is. Soms wordt de grondstof inderdaad uitdrukkelijk vermeld. Soms ook, dat is o.m. het geval met de bekende opsomming uit de polyptiek van Irmino, worden en-

48. B.v. L.F. SALZMAN, *Building in England, down to 1540*, Oxford, 1967, 2, blz. 336.

kel de metalen werktuigen aangegeven⁴⁹. Middeleeuwse teksten verschaffen desbetreffende evenwel doorgaans weinig gegevens. Het beeldmateriaal is nuttiger. Dank zij de kleur en/of technische bijzonderheden kunnen houten van metalen werktuigen vaak onderkend worden. Deze bronnen maken echter slechts een oppervlakkig onderscheid mogelijk. Het is van belang te weten of een werktuig van hout of van ijzer is, doch dat is ontoereikend.

Wij hebben gezien dat men onrechtstreeks soms kan bepalen dat sommige metalen werktuigen waarschijnlijk weinig doelmatig waren. Om zulks te bewijzen moet een beroep gedaan worden op de archeologische vondsten. Ze kunnen vanuit een zuiver technisch oogpunt bestudeerd worden, aan een scheikundig onderzoek, aan proeven onderworpen worden. Zo kunnen wij voor de houten werktuigen nagaan welke houtsoort gekozen werd; precies weten welk metaal gebruikt werd, hoe het verwerkt werd, enz.; kortom wij kennen de eigenschappen van de grondstof. Het is te hopen dat het onderzoek in die richting zal vorderen.

49. Op te merken valt dat zulke teksten voor discussie vatbaar zijn. In de lijst van Irmino wordt de ploeg niet vermeld. G. DUBY, *Guerriers et paysans. 7e-12e siècle. Premier essor de l'économie européenne*. Paris, 1973, blz. 23 leidt daaruit af dat ze van hout was. Daar enkel handwerktuigen en huisraad opgesomd worden, is het echter geen wonder dat ze er niet bijstaat. Uit het feit dat de boeren te Corbie een ploeg moeten geven, besluit DUBY: *Ibidem*, blz. 24 en *L'économie rurale I*, blz. 78 eveneens dat het werktuig van hout was, doch niets bewijst dat de boeren het zelf maakten. De tekst zegt enkel «et idem ipsi dent... in tertio anno aratrum unum...» (K. HALLINGER, *Initia consuetudines benedictinae*. Siegburg, 1963, blz. 380). Is men toch van mening dat de boeren het zelf vervaardigden, dan is het nog niet zeker dat er geen metaal was. Een ploeg bestaat uit een houten en uit een ijzeren gedeelte. Hiervoor zijn twee verschillende ambachtslui nodig. De boeren konden dus ploegboom en staart snijden en een *faber* de metalen onderdelen smeden. Uit het voorbeeld dat R. DOEHAERD, *Le haut moyen âge occidental. Economies et sociétés (Nouvelle Clío, 14)*, Paris, 1971, blz. 74 geeft, kan evenmin met zekerheid besloten worden dat er weinig ijzeren werktuigen waren. De regel van de heilige Benedictus voorziet weliswaar dat het ijzeren gereedschap aan een opzichter toevertrouwd moet worden maar tot voor kort, wellicht nog, moesten de mijnwerkers elke dag hun gereedschap bij een meestergast halen en 's avonds afgeven; trouwens dat is een elementair beginsel van «huishoudkunde». De andere voorbeelden van laatstgenoemde auteur brengen geen zode aan de dijk. De tekst van de *Vita Galli* werd niet begrepen en het feit dat het stelen van ijzers in een molen in de Germaanse *Leges* zwaar gestraft wordt, bewijst niet dat ijzer zeldzaam was. Bedoeld wordt waarschijnlijk de rijm; dat onderdeel is in een molen onmisbaar en het ontvreemden ervan belet het malen. Daarom was een boete voorzien.

Vorm, afmetingen, gewicht

Behalve door de grondstof, wordt de doelmatigheid van een werktuig ook rechtstreeks beïnvloed door zijn vorm, zijn afmetingen, zijn gewicht⁵⁰. Daarom bestaan er thans honderden verschillende hamers die weliswaar nagenoeg alle dienen om te slaan doch telkens aangepast zijn aan een bepaald werk; hetzelfde geldt voor de messen, de bijlen, de zagen, enz.⁵¹.

Om dat aspect te bestuderen kunnen de teksten ons meestal weinig helpen. Uitvoerige beschrijvingen zijn veel te schaars. De benamingen zelf en hun etymologische betekenis kunnen nu en dan inlichtingen verschaffen. Die gegevens zijn evenwel moeilijk te hanteren. Men denke aan Lat. *carruca*, dat een ploeg met wielen zou aanduiden, aan Fr. *brouette* dat oorspronkelijk een kruiwagen met twee wielen zou zijn, aan Fr. *cognée*, afgeleid van Lat. *cuneus* (wig) doch een werktuig aanduidend (aks) dat niet wigvormig is.

Het beeldmateriaal kan m.b.t. de vorm, minder tot de afmetingen, interessante aanduidingen geven. Men vergete evenwel niet dat de kunstenaars over het algemeen geen technische opleiding of bedoeling hadden. Men mag dus vermoeden dat ze heel wat bijzonderheden niet opgemerkt hebben. Om praktische redenen was het hun bovendien niet altijd mogelijk alles

50. Het gewicht van een werktuig is van groot belang. Het beïnvloedt zijn doelmatigheid en dus zijn gebruik en zijn evolutie; meer dan eens werd een grondstof of een model afgekeurd omdat ze (het) te zwaar was. Het is te betreuren dat het juiste gewicht van een opgegraven werktuig door de archeologen zo zelden vermeld wordt.

51. Volgens B. GILLE, *Le moyen âge en Occident (5e siècle-1350)*, in *Histoire générale des techniques. 1. Les origines de la civilisation technique*, o.l.v. M. Dumas, Paris, 1962, 431-598, blz. 521, «il est relativement facile de donner à un outil les caractéristiques optima de son emploi et il n'y a guère de raison d'en changer». Zie ook F. VAN TYGHEM, *Op en om de middeleeuwse bouwwerf (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten, 28. 19)*, Brussel, 1966, blz. 245: «deze gereedschappen, waarvoor sinds vele eeuwen de meest adequate vorm werd gevonden». Men mag zich dan afvragen waarom de mens soms zoveel tijd nodig gehad heeft om die optimale vorm te vinden en waarom vandaag de dag ingenieurs er nog veel tijd en geld voor over hebben om ze te verbeteren.

nauwkeurig weer te geven : op een miniatuur kunnen de tanden van een kleine zaag of van een sikkel moeilijk in hun juiste verhouding getekend worden. Een grondige kritiek is hier noodzakelijk evenals een degelijke kennis van zaken⁵².

Om over vorm en afmetingen werkelijk betrouwbare gegevens te vinden, zijn de archeologische vondsten dus onmisbaar⁵³. Een technisch onderzoek, dat door het ontbreken van de stelen vaak bemoeilijkt wordt, is noodzakelijk om de doelmatigheid ervan te bepalen. Bij die studie mag men zich immers niet tevreden stellen met een vluchtig kijkje naar enkele afbeeldingen of voorwerpen. Dan loopt men gevaar te geloven dat het gereedschap vanaf de Romeinen, gedurende of sedert⁵⁴ de middeleeuwen niet evolueerde of te besluiten dat de middeleeuwse boer zelf wel het zeer eenvoudig eergetouw maar niet de ingewikkelde ploeg kon bouwen⁵⁵. Dan kan men de indruk krijgen dat die werktuigen

52. «... leurs (= strijdbijlen) larges lames en font aussi, assurément, de remarquables cognées d'abattage» schrijft BONNASSIE *op. cit.*, blz. 477. In feite moet een goede aks betrekkelijk smal zijn (12-14 cm. centimeter volgens G. REISINGER, *Die Konstruktionsgrundlagen der Axt (Forstwissenschaftliche Forschungen. Beihefte zum Forstwissenschaftlichen Centralblatt, 11)*, Hamburg-Berlin, 1959, blz. 21).

53. Toevallige gevolgen van een handeling kunnen ook soms nuttig zijn. Men denke aan de sporen die een werktuig nalaat, aan de sleet van de wegen in rotsachtige gebieden, die de asbreedte van de wagen, de hoogte van de wielen, de aard van de band, enz. aanduidt (Y. JEANNIN, *Voies à ornieres du Jura*, in *Archéologie médiévale*, 2, 1972, blz. 133-184).

54. B. GILLE, *Le moyen âge en Occident (5e siècle-1350)*, in *Histoire générale des techniques. 1. Les origines de la civilisation technique*, o.l.v. M. Daumas, Paris, 1962, 431-598, blz. 521 : «L'outillage simple a peu changé depuis la fin de l'Empire romain, peut-être depuis des époques plus reculées». B. GILLE, *Les développements technologiques en Europe de 1100 à 1900*, in *Cahiers d'histoire mondiale*, 3, 1956, 3-108, blz. 66 : «Le petit outillage de travail demeure d'une remarquable permanence. Qu'il soit agricole ou artisanal, cet outillage a sans doute été très rapidement mis au point, avec sa diversité et ses formes parfaites : les différents types de pinces ou de tenailles de forgeron sont les mêmes de l'Antiquité au 18e siècle. L.F. SALZMAN, *Building in England, down to 1540*, Oxford, 1967, blz. 330 : «The tools in use in the building trade varied little between the Roman period and the nineteenth century».

55. G. DUBY, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval (France, Angleterre, Empire, 9e-15e siècles) Essai de synthèse et perspectives de recherches*, Paris, 1962, I, blz. 74.

toch maar van gering nut waren. Over de doelmatigheid van een werktuig oordelen is geen werk dat *in abstracto* kan gebeuren, zeker niet wanneer de onderzoeker zelfs niet weet hoe hij het werktuig zou moeten hanteren.

Uit wat voorgaat blijkt duidelijk dat een onderzoek naar de doelmatigheid van het gereedschap niet gemakkelijk is. Soms is het zelfs onmogelijk. Meer dan eens zou men met de reconstructie van het werktuig proeven moeten nemen. Indien ze op wetenschappelijke wijze genomen worden, kunnen ze heel wat leren⁵⁶. Hun waarde hangt evenwel af van de beschikbare gegevens⁵⁷, van de nauwkeurigheid, de ervaring en kennis van de vorser(s). Een moeilijk op te lossen probleem is de handigheid van de gebruiker. Om met om het even welk werktuig goede resultaten te bekomen, moet men het kunnen hanteren. Dat veronderstelt veel praktijk. Wie b.v. aan een zeis met rechte steel gewoon is, zal met een zeis met Y-steel nauwelijks kunnen maaien. De moeilijkheden en de hoge kosten van die proefondervindelijke methode hebben als gevolg dat ze tot nog toe weinig toegepast werd. Het is te hopen dat zulke proeven in de toekomst meer genomen zullen worden.

In afwachting van nadere opzoekingen kunnen recente bronnen ons helpen. Wij kunnen te weten komen wat een ambachtsman of een boer op een uur of een dag met een bepaald werktuig kan verrichten, welke de snelheid is van een paard of een os, hoeveel een man op zijn rug kan dragen. Men mag die cijfers natuurlijk niet zo maar in de tijd verschuiven. Verscheidene factoren veranderen. Toch heeft men daar een benadering die meestal al te grove fouten zal helpen vermijden en die als uitgangspunt genomen kan worden voor verder onderzoek.

56. Een merkwaardig voorbeeld betreffende de voorgeschiedenis, zijn de Deense proeven in verband met ontginning en landbouw. De onderzoekers kwamen o.m. tot het besluit dat slechts een half uur nodig was om met een vuursteen bijl een eik van dertig centimeter doorsnede te vellen (J. IVERSEN, *Forest clearance in the Stone Age*, in *Scientific American*. 194, 3, 1956, blz. 36-41, 38).

57. Wanneer b.v. de steel van een werktuig ontbreekt, is het dikwijls gevaarlijk er een in het werkend deel te steken. Een handwerktuig is een geheel waar de vorm, de afmetingen en het gewicht van elk onderdeel van belang zijn. Er bestaat een juiste verhouding tussen al die elementen.

Tenslotte nog een woord over de doelmatigheid van dit «primitief» gereedschap en van de handwerktuigen in het bijzonder. Wij zijn er aan gewoon machines te zien en kunnen ons nauwelijks inbeelden dat dezelfde werken tot voor kort met de hand verricht werden. Vandaar zijn er veel valse redeneringen. Wij beschouwen gauw een werk als nagenoeg onmogelijk indien het enkel met handwerktuigen en zonder ontploffings- of elektrische motor uitgevoerd moet worden. Nochtans was dat — soms tot voor Wereldoorlog I — de normale werkwijze. Met de hand werd geoogst, werden de kanalen gegraven, werden huizen, bruggen en kathedralen gebouwd. Het vergde weliswaar meer tijd⁵⁸ maar het was mogelijk.

Bovendien was de kwaliteit van het werk over het algemeen even goed, vaak beter dan bij het gebruik van machines. Niets overtreft b.v. het bewerken van de grond met de spade ; trouwens de technici waren en zijn het erover eens : op enkele uitzonderingen na, de zaaimachine b.v., is het werk met behulp van landbouwmachines minder goed dan dat met handwerktuigen.

Wij moeten de doelmatigheid van het gereedschap dus telkens trachten te bepalen, hoe moeilijk het ook soms zij. Wanneer ze als argument aangevoerd wordt om een theorie te staven, is het niet overbodig na te gaan of ze werkelijk was wat men denkt.

Besluit

De studie van de technieken is een bijzonder gebied in de geschiedkunde. Wil men amateurisme vermijden, dan moet ze met eigen methode, op wetenschappelijke wijze aangepakt worden. Dat is een onderzoek *sui generis*, omvangrijk en moeilijk.

58. In de 19de eeuw werd voor ontginningen soms de spade gebruikt juist omdat het een werkverschaffend werktuig was. Men vraagt zich dan af of het gebrek aan zware ploegen wel de oorzaak is geweest van de geringe ontginningen tijdens de Vroege Middeleeuwen. Sommige gebieden waren immers — aldus de specialisten (G. DUBY, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval (France, Angleterre, Empire, 9e-15e siècles) Essai de synthèse et perspectives de recherches*, Paris, 1962, I, blz. 71 ; R. FOSSIER, *La terre et les hommes en Picardie jusqu'à la fin du 13e siècle*, Paris-Leuven, 1968, blz. 203) — «overbevolkt» en aks, spade en hak waren gekend.

De opzoekingen mogen zich niet beperken tot de middeleeuwen. Er is geen breuk tussen de technieken van de verschillende historische perioden. Bovendien is de middeleeuwse documentatie vaak te schaars om een duidelijk inzicht te verkrijgen in de technieken van die tijd. De problemen dienen bijgevolg dikwijls in andere perioden gesteld te worden vooraleer men de vroege of latere toestand kan nagaan.

De resultaten van de opzoekingen zullen naarmate de bronnen talrijk en bruikbaar worden, sterk verschillen. Aangezien het gereedschapsonderzoek nog in een beginfase is, zijn fouten en leemten niet te vermijden wanneer een of ander vraagstuk besproken wordt. Wij moeten niettemin durven publiceren, al weten wij dat het spuurwerk niet beëindigd is, al gaat het maar om een archeologische vondst, een archiefstuk of een afbeelding. Wij moeten immers eerst de documentatie samenbrengen. Bovendien is de aandacht dank zij een artikeltje op het besproken punt gevestigd en komen opmerkingen en aanvullingen. Zo zal het onderzoek vorderen⁵⁹.

januari 1978

J. DAVID

59. Wellicht zouden de geschiedkundige tijdschriften gemakkelijker plaats moeten bieden aan bijdragen over de technieken.

DE VROUWELIJKE RELIGIEUZE ROEPINGEN IN HET BISDOM BRUGGE 1802-1914. EVOLUTIE EN HERKOMST*

ANNE JACOBUS

INLEIDING

Als deel van het historisch-godsdienstsociologisch onderzoek geniet de studie van de vrouwelijke religieuzen slechts een matige belangstelling. De niet te ontkennen rol van de religieuzen, o.a. in het sociaal dienstbetoon en in het onderwijs blijkt niet de nodige interesse op te wekken bij de historici, een probleem dat overigens wordt aangeraakt door TIHON¹.

Frankrijk probeert sinds een tiental jaren de leemte die aldus ontstaan was, zoveel mogelijk te vullen. Historici als CHOLVY (1969), LANGLOIS (1974), SEGUY en WAGRET leveren hierbij een niet geringe bijdrage door de algemene problematiek, die zich stelt bij de bestudering van de vrouwelijke

* Dit artikel is gebaseerd op de resultaten van onze licentiaatsverhandeling voorgedragen in 1977 aan het Seminarie voor Nieuwste Geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Gent (Promotor : Dr. R. Van Eenoo).

1. A. TIHON, *Les religieuses en Belgique du XVIIIème au XXIème siècle. Approche statistique*, in *Revue Belge d'histoire contemporaine*, VII, 1976, 1-2, pp. 1-2.

religieuzen, in een historisch kader nader te belichten². MOLETTE beperkt zich tot de bronnen die bij een dergelijk onderzoek kunnen gebruikt worden³. De werken van FAUGERAS, CHAUNU en CHOLVY (1973) zijn beperkt in die zin, dat ze louter op regionaal vlak opheldering brengen⁴.

De Nederlandse bijdrage komt van ALKEMADE met haar studie over negentien religieuze congregaties in de eerste helft van de 19de eeuw⁵.

De artikelen van DE VILLERMONT en THIHON zijn, voor wat de Belgische toestand betreft, vrijwel de enige publicaties. Het gaat hier louter om werken van hoofdzakelijk methodologische aard⁶. Het bisdom Doornik wordt bestudeerd door MATTEZ, terwijl voor het bisdom Gent J. ART in zijn doctorale proefschrift ook de vrouwelijke religieuzen behandelt⁷. Wat de

2. G. CHOLVY, *Sociologie religieuse et histoire. Des enquêtes sociologiques aux essais de sociologie religieuse*, in *Revue de l'histoire de l'église de France*, LV, 1969, pp. 5-28 ; G. LANGLOIS, *Les effectifs des congrégations féminines au XIXe siècle. De l'enquête statistique à l'histoire quantitative*, in *Revue d'histoire de l'Église de France*, LV, 1974, pp. 39-64 ; J. SEGUY, *Les sociétés imaginées. Monachisme et utopie*, in *Annales*, 1971, nr. 2 ; C. LANGLOIS & P. WAGRET, *Structures religieuses et célibat féminin au XIXe siècle. (Collection du Centre d'histoire du catholicisme de l'Université de Lyon, 7)*, Lyon, 1972.

3. C. MOLETTE, *Guide des sources de l'histoire des congrégations féminines françaises de vie active*, Paris, 1975.

4. M. FAUGERAS, *Les vocations religieuses de femmes dans le diocèse de Nantes au XIXe siècle, 1802-1914*, in *Enquêtes et Documents*, I, 1971, pp. 239-281 ; P. CHAUNU, *Une histoire religieuse sérielle. A propos du diocèse de la Rochelle (1648-1724) et sur quelques exemples normands*, in *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XII, 1965 ; G. CHOLVY, *Réligion et société au XIXe siècle : le diocèse de MontPELLIER*, Lille, III, 1973.

5. A.J.M. ALKEMADE, *Vrouwen XIX. Geschiedenis van negentien religieuze congregaties, 1800-1850*, 's Hertogenbosch, 1966, 301 p. ; J.M. MAYEUR, *L'histoire religieuse de la France, 19ième-20ième siècle. Problèmes et méthodes*, Paris, 1975, p. 17.

6. V. DE VILLERMONT, *Notes sur les archives des congrégations et ordres religieux féminins installés en Belgique pendant la période contemporaine*, in *Colloquium «Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België. Hedendaagse Tijd» (ICGH, 54)*, Leuven-Parijs, pp. 124-128 ; A. THIHON, *art. cit.*

7. M.T. MATTEZ, *Les religieuses du diocèse de Tournai. Etude sociologique de leur provenance*, in *Bulletin de l'Institut de recherches économiques et so-*

monografieën betreft, wijken de werken van DE MEULEMEESTER en VERSCHUERE niettegenstaande hun niet zo recente datum, enigszins af van de klassieke monografieën die meestal slechts een literaire weergave zijn van de kloosterkroniek⁸. Van recentere datum zijn de werken van VANDE CASTEELE, BARBAIX, TSERSTEVENS en GELDHOF⁹.

We slaagden erin aan de hand van dossiers van 7.000 religieuzen de roepingscurve vast te leggen. Van elk van hen wisten we de geografische herkomst te achterhalen en in statistiek en grafiek te noteren. We hadden minder succes met ons aanvullend onderzoek naar de sociale afkomst en de leeftijd van intrede. Die gegevens waren niet voor alle religieuzen bekend.

ciales, XXII, 1956, pp. 649-698 ; J. ART, *Kerkelijke Structuren en Pastoraal in het bisdom Gent 1830-1914, (Standen en Landen)*, Heule, 1977.

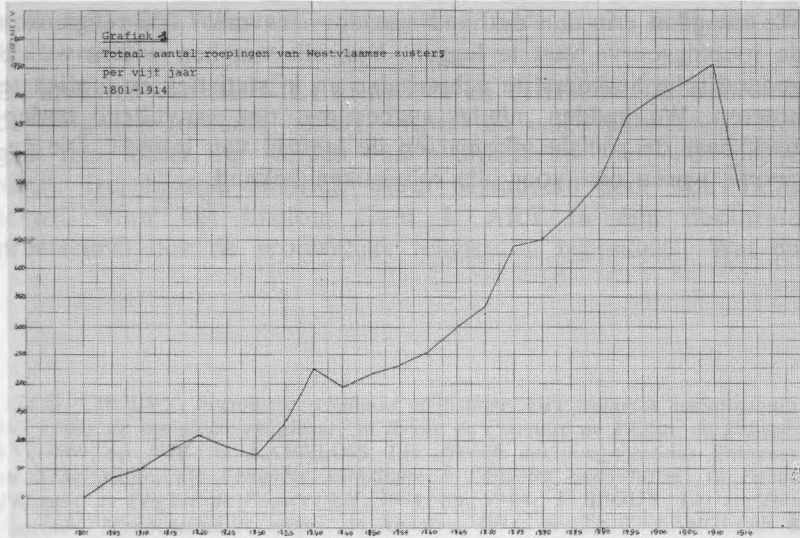
— 8. M. DE MEULEMEESTER, *De Congregatie van de Zusters van Vincentius te Delfinge*, Leuven, 1952 ; A. VERSCHUERE, *De Zusters van 't Geloove*, Tielt, 1941, 158 p. ; IDEM, *De Zusters van O.L.V. van VII Weeën van Ruiselede (1688-1946)*, Tielt, 1946, 94 p. ; IDEM, *De Zusters van Maria van Pittem. Een eeuw congregatieleven*, Tielt, 1948, 110 p.

— 9. D. VANDE CASTEELE, *Socio-religieus onderzoek over de congregatie van 't Geloof te Tielt vanaf haar stichting als congregatie (1840) tot op 1 januari 1962*, Tielt, 1962, 68 p., (onuitgegeven verhandeling, K.U.L.) ; A. BARBAIX, *Zeven eeuwen Ten Bunderen. Geschiedenis van het klooster Onze-Lieve-Vrouw ten Bunderen. Moorslede, 1269-1971*, Brugge, 1972, 768 p. ; P. 'T SERSTEVENS, *Le recrutement et l'origine sociale des Sœurs de Notre Dame et des Sœurs de Sainte Marie au XIXe siècle*, Leuven, 1972, 234 p. (onuitgegeven verhandeling) ; J. GELDHOF, *Pelgrims, dulle lieden en vondelingen te Brugge, 1275-1975. Zeven eeuwen geschiedenis van het Sint-Juliaansgasthuis en van de psychiatrische kliniek O.L. Vrouw te Brugge Sint-Michiels*, Brugge, 1975, 355 p.

A. De roepingen

§ 1. DE CURVEN

Curve van de Westvlaamse roepingen (grafiek nr. 1 en tabel nr. 1)¹⁰.

Tussen 1801 en 1830 worden slechts een gering aantal intreden genoteerd. Even is er een verbetering rond 1820 maar die blijkt van korte duur te zijn.

Tussen 1830 en 1840 neemt het aantal roepingen aanzienlijk toe. Deze periode wordt echter gevolgd door een korte maar sterke teruggang tot 1845.

Vanaf 1845 en tot 1910 valt geen enkele daling van de curve meer waar te nemen. Wel is er een afwisseling tussen perioden

10. Om het aantal Westvlaamse roepingen te kennen, d.w.z. Westvlaamse zusters verspreid over gans België en het buitenland, hebben we kunnen rekenen op de medewerking van ruim 190 congregaties.

Tabellen en grafieken : zie bijlage.

Tabel 1*De roepingen*

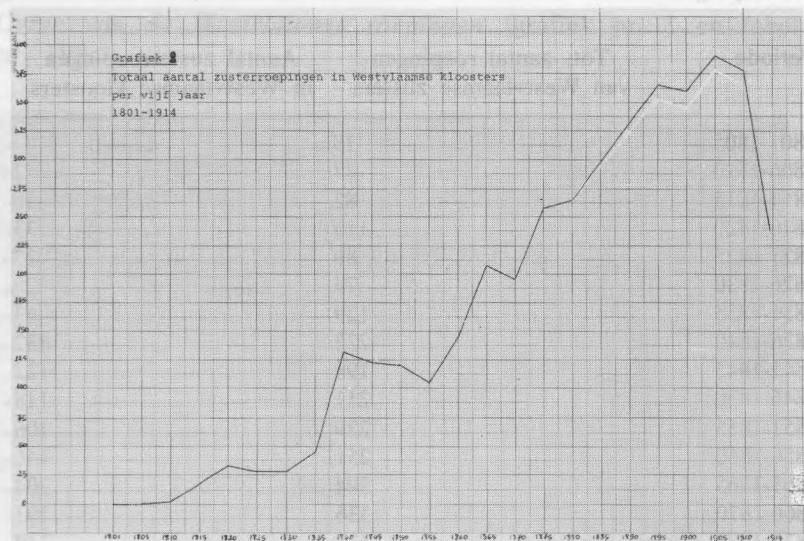
Periode	Tot. aantal roepingen van Westvlaamse zusters	Aantal zusterroepingen in Westvlaamse kloosters
1801-1805	29	—
1806-1810	47	2
1811-1815	82	18
1816-1820	110	33
1821-1825	89	27
1826-1830	74	28
1831-1835	129	43
1836-1840	225	132
1841-1845	194	122
1846-1850	211	118
1851-1855	229	106
1856-1860	251	146
1861-1865	304	204
1866-1870	336	193
1871-1875	439	259
1876-1880	452	265
1881-1885	494	295
1886-1890	551	327
1891-1895	667	365
1896-1900	697	361
1901-1905	723	389
1906-1910	752	376
1911-1914	545	237
	7.630	4.046

van snelle toename van het aantal religieuzen en perioden waar relatief weinig intreden te noteren vallen. Zo zal tussen 1845 en 1860 en tussen 1895 en 1910 een zwakkere stijging van de curve worden waargenomen, evenals in de jaren 1865-1870 en 1875-1880.

Daarentegen zullen de perioden 1860-1865, 1870-1875 en 1880-1895 opvallen wegens het grote aantal intreden. Valt nog op te merken dat vanaf 1910 de curve snel daalt.

De vrouwelijke religieuze roepingen 1802-1914

Curve van de roepingen in de Westvlaamse kloosters (grafiek nr. 2 en tabel nr. 1)¹¹.

De zwakke stijging tussen 1801 en 1830 wordt gevolgd door een spectaculaire toename van het aantal religieuzen in de periode 1830-1840. Daarna volgt een daling tot 1855 en van dan af een snelle stijging tot 1895, slechts onderbroken door een korte teruggang voor de jaren 1865-1870 en door een zwakkere stijging in de periode 1875-1880.

Na 1895 volgt een korte daling in het aantal intreden tot de eeuwwisseling. In de volgende vijf jaren bereikt de curve zijn hoogste piek, maar eenmaal 1905 voorbij begint de daling.

Wanneer we nu overgaan tot een vergelijking van beide curven stellen we vast dat ze beide gedurende de volledige periode 1801-1914 een grote toename van het aantal intreden kennen en bijna een identiek verloop hebben. Alleen verschillen ze hierin dat

11. Deze grafiek werd gebaseerd op de intredeboeken van 40 kloosters die in de periode 1801-1914 in West-Vlaanderen werden gesticht.

vanaf 1845 een vermindering van de roepingen nog steeds gevolgd wordt door een daling van curve B (Westvlaamse kloosters) terwijl curve A (de Westvlaamse roepingen) een voortgaande, maar zwakkere stijging vertoont. Blijkbaar is curve A minder onderhevig aan kortstondige stoornissen in het roepingsritme dan curve B.

Zo zal tussen 1850 en 1855, tussen 1865 en 1870 en tussen 1895 en 1900, wegens een daling van het aantal roepingen in de Westvlaamse kloosters, de curve B gevoelig dalen, terwijl curve A een voortgaande maar weliswaar zwakkere stijging vertoont, d.w.z. de roepingen van de Westvlaamse zusters nemen nog altijd toe, maar de jaarlijkse aangroei vermindert.

De spectaculaire teruggang van de roepingen na 1910 veroorzaakt een fikse daling van curve A. Dit verschijnsel had zich in de Westvlaamse kloosters reeds vijf jaar vroeger voorgedaan.

§ 2. VERGELIJKINGSMATERIAAL

In hoeverre beantwoordt de curve van de Westvlaamse roepingen aan een algemeen geldend patroon ?

Vergeleken met de intredecure van de Oostvlaamse zusters kent deze der Westvlaamse zusterroepingen een bijna parallelle evolutie¹³. Wel is er een zeker tijdsverschil waar te nemen in de afwisseling van de perioden met veel en minder roepingen.

Zo kent West-Vlaanderen een relatieve daling in het aantal roepingen gedurende de periode 1840-1860, terwijl dezelfde teruggang ook waar te nemen is bij de Oostvlamingen, maar slechts vijf jaar later. Daarbij komt dat deze daling in het roepingscijfer minder groot en van kortere duur blijkt te zijn in Oost-Vlaanderen.

13. J. ART, *Determinanten van kerkelijkheid. Relaties tussen de structurele uitbouw van de Kerk, haar aangang, en de sociaal-economische evolutie (bisdom Gent 1830-1914)*, Gent, 1975, p. 8 en grafiek IX. We gebruikten de onuitgegeven versie van dit doctoraat. Het zal binnenkort verschijnen gedeeltelijk in de reeks *Standen en Landen*, en gedeeltelijk in de *Verhandelingen van de Maatschappij voor Oudheidkunde en Geschiedenis te Gent*, en de *Analecta Vaticano-Belgica*.

We houden er aan hier onze oprechte dank te betuigen aan Dr. J. ART op wiens deskundige hulp we nooit tevergeefs beroep deden.

De achteruitgang van het aantal roepingen in Oost-Vlaanderen tijdens de periode 1880-1885 schijnt zich in West-Vlaanderen minder te doen voelen. Daarentegen werden in de periode 1865-1870, minder roepingen genoteerd in West-Vlaanderen, terwijl voor Oost-Vlaanderen de curve tijdens dezelfde periode geen zwakkere stijging vertoont.

Zowel in Oost- als in West-Vlaanderen zullen de roepingen aanzienlijk afnemen vanaf 1910.

FAUGERAS, die het diocees Nantes bestudeert in de periode 1802-1914, geeft eveneens de roepingscurve van de zusters¹⁴.

Deze verschilt echter merkbaar met de curve van de West-vlaamse roepingen. De periode 1802-1851 kent een zwakke maar continue stijging, met alleen een lichte daling te wijten aan de revolutie van 1830. De periode 1835-1840, die zowel in West- als in Oost-Vlaanderen een enorme stijging van het aantal roepingen blijkt te kennen, wordt in het diocees Nantes niet als meldenswaardig beschouwd. Tussen de jaren 1852 en 1876 zullen in Frankrijk slechts de oorlogsjaren 1870-1871 de voortdurende stijging onderbreken. Alhoewel in de jaren 1865-1870 ook de curve van het bisdom Brugge minder snel stijgt, lijkt het ons weinig waarschijnlijk dat ook hier de gevolgen van de oorlog zich deden gelden. Na 1876 volgen voor het diocees Nantes tien jaren van zwakke intredecijfers, volgens FAUGERAS veroorzaakt door de anti-clericale wetgeving in Frankrijk. Daarna is, na een korte roepingsrijke periode in 1892, opnieuw een daling waar te nemen. De curve bereikt de hoogste piek in de jaren 1897-1901. Dit betekent tien jaar vroeger dan in West-Vlaanderen. Vanaf 1902 begint de daling die ook in het bisdom Brugge werd waargenomen (1910).

A. TIHON geeft de evolutie weer van de vrouwelijke religieuzen in België tussen 1808 en 1973¹⁵. De curve blijkt min of meer overeen te komen met de curve van de roepingen uit West-Vlaanderen. Alleen schijnt ze minder onderhevig te zijn aan tijdelijke schommelingen.

14. M. FAUGERAS, *art. cit.*, pp. 239-281 en 257-258.

15. A. TIHON, *art. cit.*, p. 33.

De roepingscurve van de seculiere geestelijkheid in het bisdom Brugge, periode 1835-1914, vertoont tot 1840 geen opvallende verschillen met de curve van de kloosterzusters¹⁶. Gedurende de tien volgende jaren doet zich een daling voor die echter bij de zusters minder uitgesproken blijkt te zijn. Na 1850 normaliseert zich de toestand geleidelijk, om in 1875 een eerste hoogtepunt te bereiken. Bij de vrouwelijke religieuzen worden na 1850 twee perioden genoteerd waarin de curve slechts een zwakke stijging vertoont, nl. de jaren vijftig en 1865-1870. Deze «dieptepunten» schijnen niet voor te komen bij de seculiere geestelijkheid¹⁷. Vanaf 1885 laten de seculiere priesterroepingen een gevoelige teruggang zien, die pas in 1900 volledig hersteld blijkt te zijn. De plotse daling bij de zusterroepingen vanaf 1910 manifesteerde zich bij de priesterroepingen reeds na 1900.

§ 3. MOGELIJKE VERKLARINGEN

De zichtbare schommelingen die in de roepingscurve voorkomen hebben we gepoogd te verklaren aan de hand van factoren, met als eerste het onderwijs.

Samen met de uitbouw van het onderwijsnet zien we in de periode 1835-1845 de roepingscurve de hoogte ingaan. Een klooster-school op het dorp opende voor jonge meisjes immers nieuwe perspectieven.

J. ART heeft in dat verband aangetoond hoe de aanwezigheid van een klooster een belangrijke rol speelde voor de recrutering¹⁸. Bovendien werden door de verspreiding en de uitbreiding van het vrij onderwijs de kinderen meer dan ooit in contact gebracht met de godsdienst en het leven van de religieuzen, zodat misschien het stijgende aantal roepingen vanaf de periode 1860-1865 erdoor kan verklaard worden¹⁹.

16. L. BILLIOUW, *De seculiere roepingen in het bisdom Brugge (1835-1914). Sociologische analyse van het arrondissement Roeselare (1833-1863)*, Leuven, 1964, p. 4-5. (onuitgegeven verhandeling).

17. J. ART, *op. cit.*, p. 9 beschrijft eveneens de daling van 1855 als typisch vrouwelijk.

18. J. ART, *op. cit.*, p. 14.

19. Een kind dat vanaf 1840-1850 naar school ging, bereikte in de periode 1860-1865 de leeftijd waarop normaal werd ingetreden.

In dezelfde zin lijkt het alsof het minder snel stijgen van de curve in de jaren vijftig te wijten is aan het volwassen worden van de meisjes die in de Hollandse Tijd en tijdens de machts-overdracht school liepen.

Rond de jaren tachtig merken we opnieuw een inzinking die wellicht te wijten is aan de schoolstrijd die toen in alle hevigheid losbarstte. De perikelen brachten een malaise teweeg die misschien enigszins verantwoordelijk kan worden gesteld voor die relatieve daling van het aantal roepingen. Twintig jaar later doet zich eveneens een teruggang voor die kan gezien worden als een laatste stuiptrekking van de gevolgen van de «slechte wet»²⁰.

Een tweede verklaringmogelijkheid is de politieke toestand. Zoals FAUGERAS de curve van de roepingen in het diocees Nantes gedeeltelijk verklaart aan de hand van de politieke atmosfeer in Frankrijk, hebben wij eveneens gepoogd dergelijke factoren in overweging te nemen²¹.

Vanzelfsprekend is het kleine aantal roepingen gedurende de Franse en Hollandse overheersing hoofdzakelijk te wijten aan de strenge wetgeving die tijdens die periode van kracht was. Na de onafhankelijkheid van België werd de vrijheid van verenigen afgekondigd. Dit, samen met de ontplooiing van de Katholieke Kerk, zal de roepingscurve de hoogte injagen²².

Even nog beïnvloedt de politiek de curve in 1875-1880 met de schoolwetgeving (zie hierboven).

Sociaal-economische factoren zijn evenmin te verwaarlozen.

Volgens L. BILLIOUW vond de crisisperiode 1840-1850 in de seculiere priesterroepingen haar oorsprong in de ellendige economische toestand waarin Vlaanderen in de jaren veertig verzeild raakte. Deze crisis lag aan de basis van een groot aantal sterfgevallen, veroorzaakt door besmettelijke ziekten. De schrijver

20. Kinderen die tijdens de schoolstrijd opgevoed werden kunnen in die mate beïnvloed zijn door de anti-klerikale sfeer dat zij, eenmaal de ouderdom van intrede bereikt (1895-1900) weinig schijnen te voelen voor een religieus leven.

21. M. FAUGERAS, *art. cit.*, p. 257-258.

22. Bij het stijgende aantal roepingen dienen ook de kandidaat-religieuzen gevoegd die wachtten alvorens in te treden tot na de onafhankelijkheid van België.

komt tot de bevinding dat voornamelijk in de dichtsbevolkte gebieden van West-Vlaanderen, die tevens de roepingsrijkste gebieden zijn, de dood het hardst heeft toegeslagen. Vandaar deze daling in het aantal roepingen²³.

Zowel in het bisdom Gent als in het bisdom Brugge daalt eveneens het aantal roepingen van de zusters.

Wellicht kan het hoog sterftecijfer hier een rol spelen, maar wat volgens ons relevanter lijkt, is dat in de jaren veertig de rol die de vrouw speelde in het productieproces, zowel in West- als in Oost-Vlaanderen, het belangrijkste wordt²⁴. Blijkbaar bleef men niet zo maar weg uit de kloosters tijdens de crisis. Om ook dan een behoorlijk bestaan te hebben, moest de hele familie zich maximaal inzetten op de kleine landbouwbedrijven. De vrouw en de kinderen leverden bovendien een belangrijke bijdrage met het spinnen en het kantklossen. Men zal dus begrijpelijk zijn dochter in dergelijke crisissituatie niet graag aan het klooster afstaan.

Een laatste factor tenslotte is de invloed van het bisdom.

Wellicht zijn er ook van bisschoppelijke zijde pogingen geweest om het aantal roepingen te doen stijgen, maar de door ons geraadpleegde bronnen geven hier geen melding van.

§ 4. DE RELATIEVE CIJFERS (zie bijlage tabel nr. 2).

Met het bepalen van de relatieve cijfers hebben we gepoogd de werkelijke evolutie van het aantal roepingen na te gaan, los van de groei van de bevolking²⁵.

Gedurende de hele periode 1801-1914 zijn steeds maar minder mensen vereist voor één roeping. In 1831 waren 1411 mensen nodig alvorens één roeping kon worden genoteerd. Midden 19de eeuw volstonden 645 Westvlamingen om één zusterroeping weer te vinden. Rond de eeuwwisseling daalde het aantal mensen, vereist voor één roeping, tot 334. Het absolute aantal roepingen is

23. L. BILLIOUW, *op. cit.*, p. 5.

24. B. VERHAEGEN, *Contribution à l'histoire économique des Flandres*, Louvain-Paris, 1961, 2 vol., 382 p. 326 p., p. 327.

25. Hiervoor werd het aantal roepingen vergeleken met de totale bevolking van West-Vlaanderen in 1831, 1846, 1866, 1880, 1900, 1910, *Volkstellingen*, N.I.S., boekdeel I — bevolkingscijfers, 1963.

Tabel 2

Relatieve cijfers : zusterroepingen

Periode	Aantal inwoners	Procentuele evolutie v/d volkingscijfers	Aantal intreden voor	Procentuele evolutie intreden	Aantal inwoners vereist één roeping
1831	608.226	100	431	100	1.411
1832-1846	643.004	106	548	127	1.173
1847-1866	642.217	106	995	231	645
1867-1880	691.764	114	1.227	285	564
1881-1900	805.236	132	2.409	559	334
1901-1914	874.135	143	2.020	469	432

hier meer dan vervijfvoudigd t.o.v. 1831. Begin 20ste eeuw zijn echter 432 Westvlamingen nodig alvorens één zusterroeping kan worden genoteerd. Het absolute aantal roepingen is hier met $\frac{1}{5}$ gedaald t.o.v. de vorige periode. Toch zijn er nog steeds vier maal meer roepingen dan in 1831, terwijl de bevolking nog niet met de helft is toegenomen.

De groei van het aantal vrouwelijke religieuzen is dus in verhouding met de bevolking positief.

Het bisdom Gent heeft duidelijk veel meer Oostvlamingen nodig, alvorens één zusterroeping weer te vinden²⁶. Ruim 3190 inwoners zijn vereist in 1840, in 1900 volstaan 1324 personen om één roeping te noteren. Dit betekent dat West-Vlaanderen bijna 1000 inwoners minder nodig heeft om in 1900 één zusterroeping te tellen.

Volgens A. TIHON telt inderdaad de provincie West-Vlaanderen het meest religieuzen in verhouding tot zijn bevolking. Als

26. J. ART, *op. cit.*, p. 9.

tweede in de rangschikking komt de provincie Oost-Vlaanderen²⁷.

§ 5. BESLUIT

Het is duidelijk dat gedurende de 19de eeuw de Westvlaamse roepingen geweldig zijn toegenomen. Hoewel zowel de politiek van de staat als van het bisdom, de sociaal-economische situatie en het onderwijs, de curve hebben beïnvloed, kunnen we toch waarnemen dat deze factoren slechts een geringe weerslag hebben gehad op de roepingscurve.

Ondanks zowel positieve als negatieve factoren, zal de curve min of meer blijven stijgen en hoogstens een storing in het groeiritme vertonen, met uitzondering voor de periode 1840-1845 en begin 20ste eeuw wanneer ze een echte daling vertoont.

B. Geografische herkomst

§ 1. VERHOUDING STAD/PLATTELAND

De vergelijking tussen het aantal zusterroepingen afkomstig van het platteland en het aantal stedelijke roepingen levert ons het volgende resultaat op : ruim 70% is afkomstig van het platteland en de rest, 27,83% uit een stedelijk milieu²⁸.

Het bisdom Brugge vertoonde in de 19de eeuw een sterk agrarisch karakter, telde geen werkelijke grote steden en kende geen industrie. Procentueel woonde 15,60% van de Westvlaamse bevolking in de vier grootste steden van de provincie, 11,15% woonde in een kleinstedelijk milieu en ruim 73% woonde op het platteland²⁹.

Het komt ons dus als heel normaal voor dat de meeste roepingen ook uit het platteland afkomstig waren. Doch indien we rekening

27. A. TIHON, *art. cit.*, p. 43.

28. Werden als stad beschouwd : Brugge, Kortrijk, Oostende, Roeselare met meer dan 20.000 inwoners. Vervolgens Torhout, Menen, Izegem, Ieper, Tielt, Poperinge, Mouscron, met meer dan 10.000 inwoners. B. VERHAEGEN, *op cit.*, p. 246-247.

29. Hiervoor werden de bevolkingscijfers van 1880 gebruikt, omdat einde 19de eeuw, begin 20ste eeuw de steden een geweldige expansie kenden. De cijfers van 1880 geven, ons inziens, een beter beeld van de 19de-eeuwse steden.

houden met de verdeling van de bevolking stad/platteland, betekent dit dat slechts 1% meer intreden uit het platteland afkomstig was dan uit de steden.

Bij de beschouwende zusterkloosters ligt het percentage roepingen uit het stedelijk milieu hoger dan bij de actieve kloosterorden. Ook bij de stedelijke congregatie van de H. Familie van Tielt, die zich oorspronkelijk in haar activiteiten louter tot de burgerij richtte, werden meer stedelijke roepingen genoteerd.

In het bisdom Gent werd precies hetzelfde fenomeen waargenomen: 65 à 70% van de zusterroepingen is afkomstig van het platteland en binnen de franstalige en contemplatieve congregaties werden het meest stedelijke roepingen geteld³⁰.

§ 2. BESPREKINGEN VAN DE KAARTEN (zie tabel 3).

Bij het uittekenen van de kaarten werd als geografische eenheid de gemeente genomen. In het intrederegister waaruit wij deze informatie putten, werd immers steeds de geboorteplaats aangeduid, slechts zelden werd daarbij de parochie vernoemd. De cijfers die wij hier gebruikten zijn relatieve cijfers, d.w.z. in verhouding tot de totale bevolking van de gemeente³¹.

Er werden zes kaarten opgesteld namelijk voor de perioden 1801-1831, 1832-1846, 1847-1866, 1867-1880, 1881-1900, 1901-1914³².

30. J. ART, *op. cit.*, p. 14.

31. Om het aantal roepingen uit de Westvlaamse gemeenten te kennen hebben we kunnen rekenen op de medewerking van 190 zustercongregaties in binnen- en buitenland.

32. Hiervoor werden de bevolkingscijfers gebruikt van de jaren 1831, 1866, 1880, 1900, 1910. *Volkstellingen*, N.I.S., *Volkstelling 31 december 1961*, Boekdeel I - Bevolkingscijfers, 1963.

Kaart 1 : periode 1801-1831

Deze kaart vertoont nog heel wat gebieden met weinig of geen roepingen. Zo kent de streek ten noorden en ten oosten van Brugge, het arrondissement Oostende, met uitzondering voor Oostende en Leffinge en het arrondissement Veurne, met uitzondering van de arrondissementshoofdplaats en haar randgemeenten, geen roepingen. Daarentegen vallen de arrondissementen Roeselare, Tielt en Kortrijk op door het groter aantal roepingen. In het algemeen tellen de steden hier meer roepingen dan het platteland. Uitzondering hiervoor zijn de gemeenten Sint-Denijs, Moorslede, Pervijze en Varsenare die in de periode 1801-1831 het meest roepingen hebben.

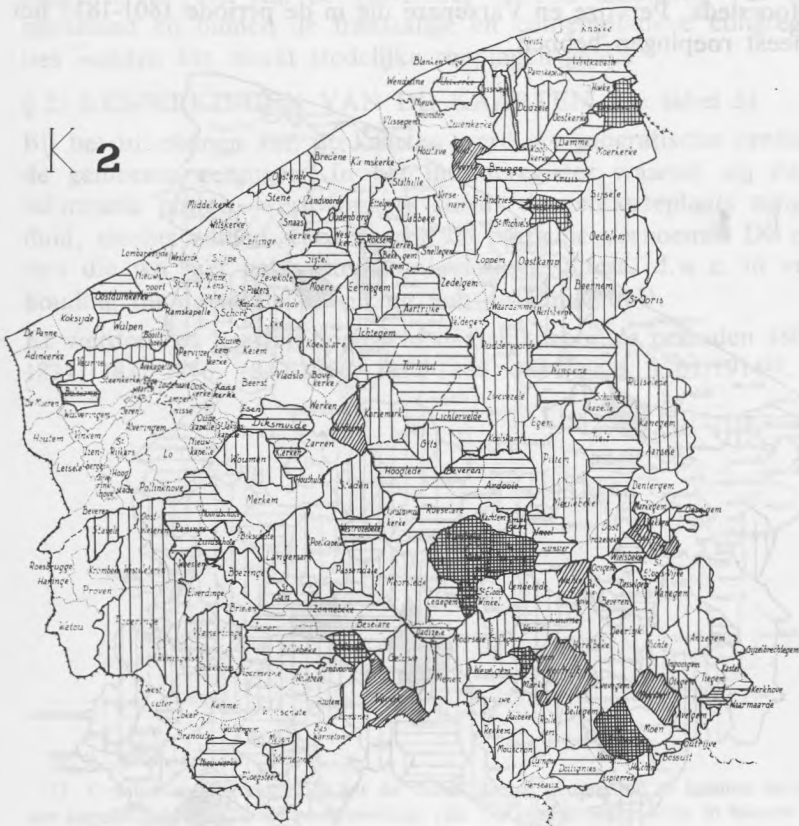

Kaart 1 ; Herkomst vrouwelijke religieuzen 1801-1831

De vrouwelijke religieuze roepingen 1802-1914

Kaart 2 : periode 1832-1846

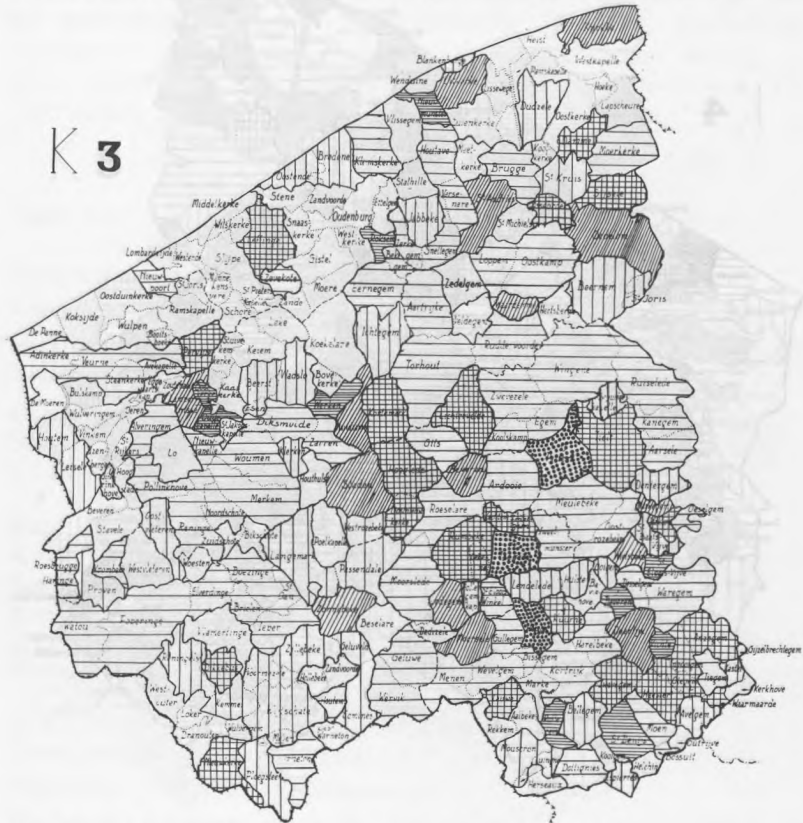
De tendens die reeds in de vorige periode tot uiting kwam wordt hier voortgezet. De arrondissementen Roeselare, Tielt en Kortrijk tellen opnieuw het meest roepingen. Het kleinste aantal roepingen wordt opnieuw genoteerd in de kuststreek en het arrondissement Veurne. Ook het grensgebied met Frankrijk, voornamelijk de grensgemeenten in het arrondissement Ieper, tellen weinig of geen roepingen.

Kaart 2 ; Herkomst vrouwelijke religieuzen 1832-1846

Kaart 3 : periode 1847-1866

Het bisdom Brugge kent nu bijna geen gemeenten meer waar absoluut geen roepingen voorkomen. Alleen de streek ten noorden van Brugge en sommige gemeenten van het arrondissement Oostende en Veurne blijven helemaal achter. Het platteland haalt stilaan de stad in, d.w.z. meer en meer tellen de plattelands-gemeenten het meeste roepingen. Opnieuw zijn het de kuststreek en de Franse grensgebieden die het minst zusterroepingen tellen. In het arrondissement Veurne komen nu ook gemeenten voor waar veel roepingen werden genoteerd als : Oostkerke, Oudekapelle, Pervijze... Zoals vroeger reeds werd waargenomen bijten de arrondissementen Roeselare, Tielt en Kortrijk de spits af.

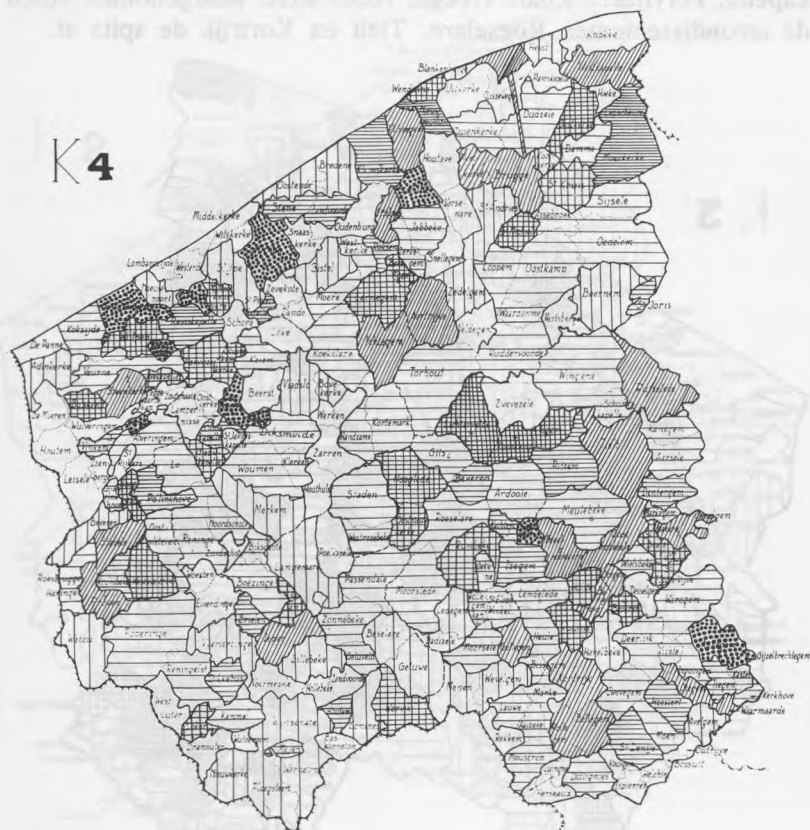
Kaart 3 ; Herkomst vrouwelijke religieuzen 1847-1866

De vrouwelijke religieuze roepingen 1802-1914

Kaart 4 : periode 1867-1880

Het arrondissement Veurne, dat reeds in de vorige periode een duidelijke opgang kende qua aantal roepingen, zet deze tendens voort en wel in die mate dat de gemeenten rond Roeselare, Kortrijk en Tielt in de schaduw komen te staan. Ook in het noorden van Brugge worden meer roepingen genoteerd.

De gemeenten aan de Franse grens tellen het minst roepingen, evenals de gemeenten liggend op en rond de as Sijsele-Poperinge, die ongeveer het midden van de provincie doorsnijdt.

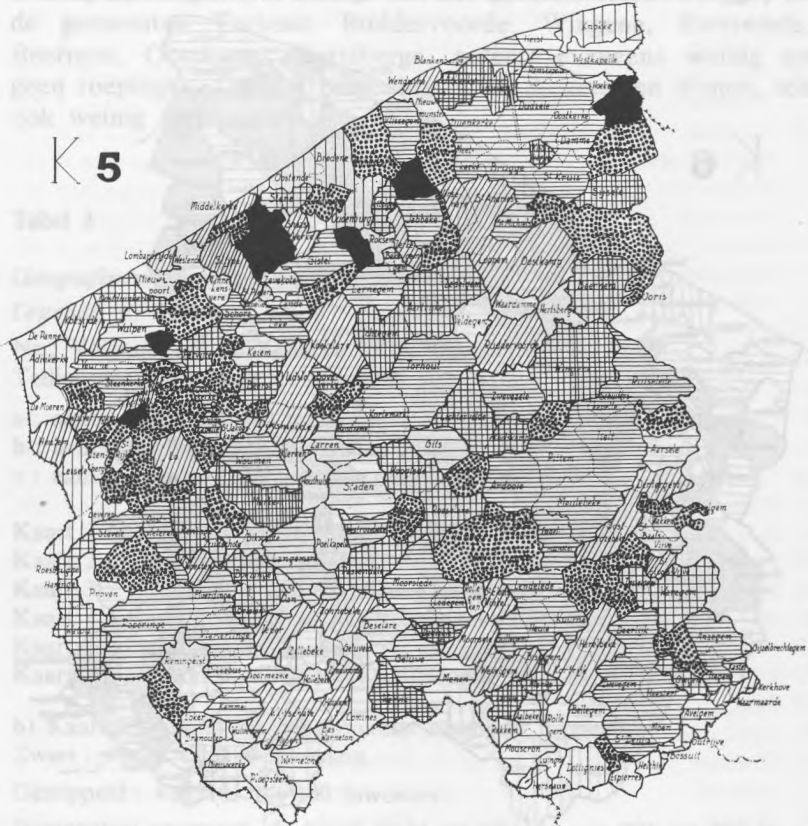
Kaart 4 ; Herkomst vrouwelijke religieuzen 1867-1880

Kaart 5 : periode 1881-1900

Het stijgende aantal intreden in de provincie West-Vlaanderen heeft voor deze periode de kaart van de zusterroepingen grondig gewijzigd.

Gemeenten zonder enige roeping zijn nu uitzonderingen geworden, maar schijnen toch meer voor te komen in het grensgebied. Aan de kust tellen Nieuwpoort en Westende ook geen enkele roeping, evenals de gemeenten Veldegem, Waardamme en Hertserberge in het arrondissement Brugge gelegen.

Het Veurnse behoort nog steeds tot het roepingrijkste gebied van het bisdom, evenals het arrondissement Oostende met uitzon-

Kaart 5 ; Herkomst vrouwelijke religieuzen 1881-1900

dering van de gemeenten palend aan de zee. Daarentegen schijnt Ieper en haar omgeving minder zusterroepingen te tellen. Ook de gemeenten in het centrum van de provincie, nl. Zarren, Staden, Klerken, Houthulst enz. blijken weinig roepingrijke gemeenten te zijn.

Kaart 6 : periode 1901-1914

Ook hier is het kleine aantal roepingen in gemeenten die aan Frankrijk grenzen samen met de gemeenten aan de kust gelegen, opvallend. Het is opnieuw in het arrondissement Veurne dat we de gemeenten aantreffen met het grootste aantal intreden, nl. Oeren, Lampernisse, Kaaskerke en Nieuwkapelle. Het zuiden van het arrondissement Brugge telt integendeel weinig roepingen.

Kaart 6 ; Herkomst vrouwelijke religieuzen 1901-1914

Algemeen overzicht

Wanneer we de zes kaarten samen beschouwen dan komen ontegensprekelijk steeds opnieuw bepaalde gebieden naar voren die opvallen door buitengewoon veel of weinig roepingen. De kuststreek telt, mits enkele tijdelijke uitzonderingen, duidelijk veel minder roepingen dan de rest van het bisdom.

Ook de gemeenten die palen aan de Franse grens hebben een lager roepingscijfer. Terwijl in de periode 1810-1846 de meeste roepingen voorkomen in de arrondissementen Roeselare, Tielt en Kortrijk worden vanaf de tweede helft van de 19de eeuw meer intreden geteld in het arrondissement Veurne en in het arrondissement Oostende. Het zuiden van het arrondissement Brugge, nl. de gemeenten Torhout, Ruddervoorde, Wingene, Zwevezele, Beernem, Oostkamp, Hertsberge, noteert eveneens weinig tot geen roepingen. Gits en omgeving, waar Stevenisten wonen, telt ook weinig roepingen.

Tabel 3*Geografische herkomst (tabellen en kaarten)*

Legende :a) Tabellen.

Nr.: Volnummer alfabetische lijst gemeenten
Tellingsperiode

- a : aantal inwoners per gemeente
b : aantal intreden per gemeente
c : aantal inwoners vereist voor één roeping

- Kaart 1 : Herkomst vrouwelijke religieuzen 1801-1831
Kaart 2 : Herkomst vrouwelijke religieuzen 1832-1846
Kaart 3 : Herkomst vrouwelijke religieuzen 1847-1866
Kaart 4 : Herkomst vrouwelijke religieuzen 1867-1880
Kaart 5 : Herkomst vrouwelijke religieuzen 1881-1900
Kaart 6 : Herkomst vrouwelijke religieuzen 1901-1914

b) Kaarten. Aantal inwoners vereist voor één roeping.
Zwart : van 0 tot 100 inwoners.

Gestippeld : van 101 tot 100 inwoners.

Horizontaal gestreept, de lijnen dicht op elkaar : van 201 tot 300 inwoners.

De vrouwelijke religieuze roepingen 1802-1914

Raster : van 301 tot 400 inwoners.

Schuin gestreept : van 401 tot 500 inwoners.

Horizontaal gestreept, de lijnen breed uit elkaar : van 301 tot 1.000 inwoners.

Vertikaal gestreept : meer dan 1.000 inwoners.

Wit : geen intreden.

1 Aalbeke	36 De Moeren
2 Aarsele	37 Dentergem
3 Aartrijke	38 Desselgem
4 Adinkerke	39 Dikkebus
5 Alveringem	40 Dottignies
6 Anzegem	41 Diksmuide
7 Ardooië	42 Dranouter
8 Assebroek	43 Dudzele
9 Avekapelle	44 Eernegem
10 Avelgem	45 Egem
11 Bas-Warneton	46 Eggewaartskapelle
12 Bavikhove	47 Elverdinge
13 Beernem	48 Emelgem
14 Beerst	49 Esen
15 Bekegem	50 Ettelgem
16 Bellegem	51 Geluveld
17 Beselare	52 Geluwe
18 Beveren (Kortrijk)	53 Gijverinckhove
19 Beveren (Roeselare)	54 Gijzelbrechtegem
20 Beveren (Veurne)	55 Gistel
21 Bikschote	56 Gits
22 Bissegem	57 Gullegem
23 Blankenberge	58 Handzame
24 Boezinge	59 Harelbeke
25 Bootshoeke	60 Heestert
26 Bossuyt	61 Heist
27 Bovekerke	62 Helkijn
28 Bredene	63 Herseaux
29 Brielen	64 Heule
30 Brugge	65 Hoeke
31 Bulskamp	66 Hollebeke
32 Comines	67 Hooglede
33 Dadizele	68 Hoogstaden
34 Damme	69 Houtave
35 Deerlijk	70 Houtem (Veurne)

71 Houthem (Ieper)	115 Mannekensvere
72 Hulste	116 Mariakerke
73 Ichtegem	117 Marke
74 Ieper	118 Markegem
75 Ingelmunster	119 Meetkerke
76 Ingooigem	120 Menen
77 Izegem	121 Merkem
78 Izenberge	122 Mesen
79 Jabbeke	123 Meulebeke
80 Kaaskerke	124 Middelkerke
81 Kachtem	125 Moen
82 Kanegem	126 Moere
83 Kaster	127 Moerkerke
84 Keiem	128 Moorsele
85 Kemmel	129 Moorslede
86 Kerckhove	130 Mouscron
87 Klemskerke	131 Nieuwkapelle
88 Klerken	132 Nieuwkerke
89 Knokke	133 Nieuwmunster
90 Koekelare	134 Nieuwpoort
91 Koksijde	135 Noordschote
92 Kooigem	136 Oedelem
93 Koolskamp	137 Oekene
94 Koolkerke	138 Oeren
95 Kortemark	139 Oeselgem
96 Kortrijk	140 Ooigem
97 Krombeke	141 Oostduinkerke
98 Kuurne	142 Oostende
99 Lampernisse	143 Oostkamp
100 Langemark	144 Oostkerke (Brugge)
101 Lapscheure	145 Oostkerke (Diksmuide)
102 Lauwe	146 Oostnieuwkerke
103 Ledegem	147 Oostrozebeke
104 Leffinge	148 Oostvleteren
105 Leisele	149 Otegem
106 Leke	150 Oudekapelle
107 Lendelede	151 Oudenburg
108 Lichtervelde	152 Outrijve
109 Lissewege	153 Passendale
110 Lo	154 Pervijze
111 Loker	155 Pittem
112 Lombardzijde	156 Ploegsteert
113 Loppem	157 Poelkapelle
114 Luینگe	158 Pollinckhove

De vrouwelijke religieuze roepingen 1802-1914

159 Poperinge	203 Torhout	247 Zoutenaai
160 Proven	204 Uitkerke	248 Zuidschote
161 Ramskapelle (Brugge)	205 Varsenare	249 Zuienkerke
162 Ramskapelle (Veurne)	206 Veurne	250 Zwevegem
163 Rekkem	207 Vichte	251 Zwevezele
164 Reninge	208 Vinkem	
165 Reningelst	209 Vladslo	
166 Roeselare	210 Vlamertinge	
167 Roksem	211 Vlissegem	
168 Rollegem	212 Voormezele	
169 Rollegem-Kapelle	213 Waardamme	
170 Roesbrugge-Haringe	214 Waarmaarde	
171 Ruddervoorde	215 Wakken	
172 Ruiselede	216 Waregem	
173 Rumbeke	217 Warneton	
174 Schore	218 Watou	
175 Schuiferskapelle	219 Wenduine	
176 Sijsele	220 Werken	
177 Sint-Andries	221 Wervik	
178 Sint-Baafs-Vijve	222 Westende	
179 Sint-Denijs (St. Genois)	223 Westkapelle	
180 Sint-Eloois-Vijve	224 Westkerke	
181 Sint-Eloois-Winkel	225 Westouter	
182 Sint-Jacobskapelle	226 Westrozebeke	
183 Sint-Jan	227 West-Vleteren	
184 Sint-Joris-ten-Distel	228 Wevelgem	
185 Sint-Joris	229 Wielsbeke	
186 Sint-Kruis	230 Wijtschate	
187 Sint-Michiels	231 Wilskerke	
188 Sint-Pieters-op-de-Dijk	232 Wingene	
189 Sint-Pieterskapelle	233 Woesten	
190 Sint-Rijkers	234 Woumen	
191 Slijpe	235 Wulpen	
192 Snaaskerke	236 Wulvergem	
193 Snellegem	237 Wulveringem	
194 Spiere	238 Zande	
195 Staden	239 Zandvoorde (Ieper)	
196 Stavele	240 Zandvoorde (Oostende)	
197 Steenkerke	241 Zarren	
198 Stene	242 Zedelgem	
199 Stuivekenskerke	243 Zerkegem	
200 Stalhille	244 Zevecote	
201 Tiegem	245 Zillebeke	
202 Tielt	246 Zonnebeke	

Nr.	1801-1831			1832-1846			1847-1866			1867-1880			1881-1900			1901-1914		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
1	1879	—	—	1831	1775	—	—	1723	2	862	1985	3	662	2011	6	335		
2	3371	1	3371	3291	2	1646	3026	4	757	2820	4	705	3063	6	511	3329	7	476
3	2749	3	916	3130	4	783	3592	7	513	3928	8	491	4403	14	315	4855	11	441
4	992	—	—	1278	—	—	1725	2	863	2167	1	2167	3071	2	1536	4199	6	700
5	2809	—	—	2821	—	—	2784	5	557	3056	6	509	2756	14	197	2497	6	616
6	4445	1	4445	4289	4	1072	3652	12	304	3407	17	200	3683	14	263	3709	12	309
7	7407	1	7407	7007	11	637	6296	7	899	6086	10	609	6104	29	211	6802	14	486
8	881	—	—	1186	3	395	1259	4	315	1599	2	800	2733	14	195	4705	5	941
9	460	—	—	614	—	—	647	1	647	683	2	342	618	6	103	620	4	155
10	4731	—	—	4651	4	1163	3656	3	1219	3802	2	1901	3870	4	968	4032	7	576
11	731	—	—	718	—	—	621	—	—	776	—	—	772	—	—	756	—	—
12	1159	—	—	1154	1	1154	1103	—	—	1366	3	455	1585	8	198	1742	15	116
13	3000	—	—	3605	2	1803	3873	2	1937	4307	1	4307	4548	15	303	4902	9	545
14	1197	—	—	1395	—	—	1304	1	1304	1292	—	—	1302	4	326	1220	1	1220
15	464	—	—	597	—	—	617	1	617	767	2	384	943	4	236	1057	7	151
16	3202	2	1601	3003	2	1502	2864	2	1432	3001	6	500	3109	4	775	3004	5	609
17	2172	2	1086	2286	3	762	2713	—	—	2942	2	1471	3120	4	780	3235	6	539
18	1526	3	509	1425	—	—	1323	6	221	1438	4	360	1569	8	196	1835	3	612
19	2893	4	723	2761	5	552	2492	5	498	2650	13	204	2730	18	152	2848	16	178
20	1660	—	—	1682	—	—	1611	—	—	1698	1	1698	1622	1	1622	1565	—	—
21	696	—	—	736	—	—	760	—	—	811	1	811	907	3	907	889	5	178
22	672	—	—	670	2	335	660	1	660	969	1	969	1816	4	454	2465	2	1233
23	1815	1	1845	2145	—	—	2153	1	2153	3009	2	1505	5048	7	721	6053	5	1211

De vrouwelijke religieuze roepingen 1802-1914

Nr.	1801-1831			1832-1846			1847-1866			1867-1880			1881-1900			1901-1914		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
24	1770	—	—	1993	1	1993	1845	2	923	2046	3	682	2208	7	315	2224	5	445
25	121	—	—	142	—	—	162	—	—	178	1	178	155	3	52	170	2	85
26	573	—	—	650	—	—	616	1	616	566	—	—	568	1	568	614	1	614
27	978	—	—	1114	—	—	1011	—	—	1135	1	1135	1320	5	264	1304	1	1304
28	2199	—	—	2509	—	—	2792	1	2792	3411	2	1706	3173	3	1058	4271	7	610
29	687	—	—	712	—	—	670	1	670	702	3	234	766	2	383	783	4	196
30	41903	61	687	49308	65	759	47015	80	588	44501	95	468	51657	189	273	53285	152	351
31	774	—	—	803	1	803	714	—	—	785	2	393	911	6	152	878	1	878
32	3192	3	1064	3432	2	1716	3548	3	1183	4209	2	2105	5957	2	2979	6641	3	2214
33	1787	1	1787	1635	2	818	1710	2	855	1684	1	1684	2082	6	347	2149	3	716
34	848	—	—	941	1	941	1081	3	360	1050	2	525	1107	5	221	1215	2	608
35	5200	—	—	4918	1	4918	4390	9	488	4920	7	703	5429	19	286	5840	18	324
36	211	—	—	245	—	—	279	—	—	233	—	—	243	—	—	273	—	—
37	2751	—	—	2873	—	—	2438	1	2438	2371	9	263	2517	6	420	2520	4	630
38	1960	2	980	1792	1	1792	1785	3	595	2012	—	—	2462	8	308	3039	8	380
39	1361	3	454	1324	1	1324	1255	4	314	1285	6	214	1215	5	243	1345	6	224
40	4327	7	618	3995	6	666	4014	5	803	4111	5	822	4470	4	1118	5203	3	1734
41	3192	2	1596	3894	4	974	3905	4	976	4106	5	821	3829	8	479	3884	10	388
42	1014	1	1014	1047	—	—	1044	—	—	1041	—	—	1087	1	1087	1119	2	560
43	1738	—	—	2028	1	2028	2025	1	2025	2120	3	707	2273	11	207	2466	9	274
44	2449	—	—	2921	2	1461	3394	6	566	3688	12	307	4514	19	238	5173	22	235
45	1838	—	—	1973	—	—	1710	2	855	1672	5	334	1773	9	197	1742	10	174
46	472	—	—	460	—	—	453	—	—	539	—	—	429	1	429	426	1	426
47	1397	—	—	1512	—	—	1441	2	721	1542	—	—	1632	6	272	1664	5	333

Nr.	1801-1831			1832-1846			1847-1866			1867-1880			1881-1900			01901-1914		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
48	1834	2	917	1932	1	1932	1776	5	355	1853	11	168	2460	15	164	3131	8	269
49	1873	—	—	1906	—	—	1986	1	1986	2021	13	155	2215	12	185	2239	11	204
50	614	—	—	779	—	—	855	—	—	986	2	493	961	3	320	1102	2	551
51	1168	1	1168	1413	4	353	1540	1	1540	1525	3	508	1569	1	1569	1701	3	567
52	3761	4	940	3904	2	1952	4281	5	856	4519	4	1130	4492	18	250	4944	9	549
53	612	—	—	606	—	—	629	1	629	664	1	664	626	4	157	630	2	315
54	508	—	—	449	—	—	406	—	—	393	—	—	361	—	—	354	—	—
55	2332	—	—	2890	3	963	3032	—	—	3241	3	1080	3439	12	287	3975	10	398
56	3443	3	1148	3467	1	3467	3129	4	783	3168	5	634	3246	5	649	3322	5	664
57	3855	1	3855	3561	3	1187	3610	7	516	3739	9	415	4514	20	226	5049	9	560
58	2676	—	—	2809	6	468	2540	6	423	2720	4	680	2972	13	229	3250	10	325
59	4333	2	2167	4748	3	1583	4983	9	554	6008	3	2003	7091	15	473	8347	19	439
60	2849	1	2849	2631	6	439	2155	7	308	2189	8	274	2227	9	247	2256	7	322
61	707	1	707	1081	—	—	1233	—	—	1813	1	1813	3662	7	523	4854	7	693
62	1047	1	1047	1078	1	1078	1243	—	—	1382	—	—	1333	1	1333	1140	—	—
63	2178	—	—	2106	—	—	2135	—	—	2307	—	—	3434	1	3434	4803	—	—
64	3535	3	1178	3455	5	691	3434	20	172	3932	5	786	4947	22	225	5896	13	454
65	144	—	—	207	—	—	190	—	—	199	—	—	207	—	—	238	1	238
66	618	—	—	580	—	—	681	—	—	773	—	—	834	—	—	1006	—	—
67	4342	5	864	4514	7	645	3432	14	309	4463	13	343	4685	15	326	4696	30	157
68	681	—	—	678	—	—	667	—	—	703	2	352	671	6	112	636	6	106
69	675	—	—	773	—	—	805	1	805	812	—	—	728	4	182	751	3	250
70	1480	—	—	1727	—	—	1556	1	1556	1548	—	—	1438	3	476	1409	3	470
71	1223	—	—	1096	—	—	1233	2	617	1175	4	294	1426	3	475	1548	6	258

De vrouwelijke religieuze roepingen 1802-1914

Nr.	1801-1831			1832-1846			1847-1866			1867-1880			1881-1900			1901-1914		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
72	2352	3	784	2374	5	475	2160	1	2160	2272	6	379	2436	14	174	2609	12	217
73	3590	—	—	3843	4	961	4051	2	2026	4776	10	478	4852	15	330	5463	11	497
74	14949	12	1662	17201	10	905	16444	27	609	15753	34	463	16552	37	447	17409	34	512
75	5866	9	652	5719	9	635	5379	7	768	5749	12	419	6429	31	207	6891	35	197
76	2234	—	—	1993	—	—	1533	4	383	1650	2	825	1600	10	160	1600	3	533
77	8518	28	304	8184	21	390	8085	41	197	9113	37	246	12172	63	193	14158	48	295
78	932	—	—	882	—	—	895	—	—	861	—	—	807	—	—	710	3	237
79	1488	—	—	1822	1	1822	1861	1	1861	1865	3	622	2017	9	224	2210	6	368
80	462	—	—	545	—	—	599	—	—	611	4	153	636	4	159	654	2	327
81	1758	1	—	1757	—	—	1556	4	389	1590	6	265	1572	10	157	1706	12	142
82	1973	2	987	1846	1	1846	1648	3	549	1684	3	561	1597	9	177	1759	5	352
83	1461	1	1461	1320	—	—	1031	1	1031	1020	5	204	867	1	867	849	4	212
84	1027	1	1027	1205	—	—	1157	—	—	1210	2	605	1271	2	636	1302	4	326
85	1495	—	—	1463	—	—	1503	1	1503	1575	2	788	1519	6	253	1612	2	606
86	1372	—	—	1179	2	590	986	—	—	945	1	945	985	2	493	1079	2	540
87	890	—	—	1054	—	—	1097	2	549	1232	5	246	1328	7	190	1605	9	179
88	2864	—	—	3167	6	522	3470	1	3470	4046	5	809	5316	4	1329	5607	12	467
89	1035	—	—	1203	—	—	1213	3	404	1448	—	—	2022	2	1011	2955	5	591
90	3906	—	—	3935	1	3935	4412	—	—	4863	8	608	5480	13	422	6003	10	600
91	519	—	—	607	—	—	905	—	—	967	1	967	1297	3	432	1673	—	—
92	940	1	940	831	1	831	1006	—	—	989	—	—	806	5	161	795	2	398
93	2573	—	—	2649	1	2649	2187	4	547	2270	6	378	2318	7	331	2294	7	328
94	922	—	—	1058	—	—	1100	—	—	1419	1	1419	758	2	379	835	4	209
95	4033	3	1344	4604	4	1151	4036	11	367	4243	7	606	4791	18	266	4982	14	356

Nr.	1801-1831			1832-1846			1847-1866			1867-1880			1881-1900			1901-1914			
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	
96	19198	32	600	21571	46	469	22945	43	534	26943	63	428	33143	70	474	35689	47	759	
97	951	1	951	827	—	—	924	970	4	243	11088	8	139	1118	7	160	7	160	
98	2508	2	1254	2510	4	628	2831	8	354	3461	11	315	4611	20	231	5832	17	343	
99	415	—	—	462	—	—	405	450	1	405	450	—	—	392	3	131	386	6	64
100	5847	5	1169	5819	1	6148	6148	5	1230	6813	5	1344	7279	29	251	5422	15	361	
101	692	—	—	712	2	356	725	—	744	3	248	797	10	80	704	2	352		
102	2373	—	—	2100	—	—	2262	7	323	2820	5	564	3834	12	320	4956	7	708	
103	3691	4	923	3549	4	888	3326	7	475	3236	2	1618	3527	13	266	3568	8	446	
104	1494	1	1494	1667	—	—	1621	5	324	1766	9	196	1800	18	100	1942	8	243	
105	2020	1	2020	1936	—	—	1808	1	1808	1718	—	—	1511	1	1511	1556	3	519	
106	1102	—	—	1295	1	1295	1259	—	—	1328	—	—	1420	4	255	1416	7	202	
107	4013	3	1338	3828	4	957	3459	3	1153	3561	6	594	3619	16	226	3636	8	455	
108	5720	4	1430	6003	9	667	5726	15	382	6334	20	317	6335	20	327	6716	18	373	
109	1276	—	—	1582	1	1582	1681	—	—	1830	—	—	1976	5	395	2214	2	1107	
110	1689	—	—	1708	—	—	1710	2	855	1734	2	867	1787	4	447	1630	2	815	
111	621	—	—	633	—	—	706	—	—	787	2	394	794	1	794	846	2	423	
112	585	—	—	593	—	—	630	—	—	788	—	—	991	2	496	1163	4	291	
113	1256	—	—	1542	—	—	1702	3	567	1824	2	912	2060	5	412	2101	11	191	
114	1508	—	—	1437	—	—	1611	1	1611	1683	—	—	1960	—	—	2201	1	2201	
115	372	—	—	405	—	—	389	—	—	359	1	359	390	—	—	369	1	369	
116	441	—	—	565	—	—	691	2	346	915	1	915	—	—	—	—	—	—	
117	1530	1	1530	1506	1	1506	1547	2	774	1808	3	603	2502	8	313	3143	6	524	
118	998	—	—	948	1	948	832	2	416	790	1	790	862	5	172	823	3	274	
119	423	—	—	463	1	463	454	—	—	499	1	499	501	2	251	512	5	102	

De vrouwelijke religieuze roepingen 1802-1914

Nr.	1801-1831			1832-1846			1847-1866			1867-1880			1881-1900			1901-1914		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
120	8023	2	4012	8257	4	2064	9550	16	597	11749	10	1175	18611	23	809	18636	20	932
121	3364	—	—	3635	—	—	3459	6	577	3366	3	1122	3551	11	323	3701	13	285
122	1481	—	—	1423	—	—	1487	1	1487	1554	2	777	1434	3	478	1404	1	1404
123	9155	8	1144	8871	7	1267	8524	12	710	9042	18	502	9185	40	230	9559	34	281
124	653	—	—	755	—	—	724	—	—	872	—	—	2044	5	409	3038	3	1013
125	2342	—	—	2118	—	—	2202	3	668	1906	3	635	2221	8	278	2297	5	459
126	1061	—	—	1244	—	—	1156	—	—	1195	2	598	1195	6	199	1277	5	255
127	2686	2	1343	2871	—	—	3296	5	659	3211	13	247	3165	25	127	3046	7	435
128	4287	4	1072	3938	2	1969	3934	9	437	4183	6	697	4191	10	419	4447	11	404
129	6302	21	300	6211	3	2070	6120	9	680	6438	11	585	7304	25	292	7580	15	505
130	5642	4	1411	6175	4	1544	7644	2	3822	11042	14	789	18909	21	900	22515	15	1501
131	706	—	—	762	—	—	700	1	700	742	2	371	745	4	186	713	10	71
132	2672	1	2672	2606	4	652	2424	8	303	2496	1	2496	2224	3	741	2461	2	1231
133	345	—	—	348	—	—	404	2	202	450	2	225	512	—	—	495	4	124
134	2857	—	—	3359	—	—	2920	3	973	3123	2	1562	3505	—	—	4325	2	2163
135	605	—	—	614	1	614	554	1	554	606	1	606	570	3	190	550	3	183
136	4137	2	2069	4509	3	1503	4428	9	492	4716	9	524	5117	29	176	5210	14	372
137	2117	4	529	1784	5	357	1585	4	396	1679	2	840	1701	11	155	1568	11	143
138	197	—	—	180	—	—	153	—	—	172	1	172	155	2	78	131	2	61
139	1165	—	—	1094	—	—	946	1	946	907	2	454	960	6	160	1114	2	557
140	1203	—	—	1114	—	—	1074	1	1074	1285	3	428	1410	10	141	1567	8	196
141	917	—	—	1154	2	577	1316	—	—	1469	10	147	2241	7	320	2540	2	1270
142	11622	1	11622	14264	11	1297	15843	8	1980	19307	10	1931	39484	20	1974	42207	39	1082
143	4010	1	4010	4701	3	1567	5002	8	625	5711	6	952	6690	15	446	7442	9	827

Nr.	1801-1831			1832-1846			1847-1866			1867-1880			1881-1900			1901-1914		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
144	809	—	—	1000	—	—	978	—	—	992	3	331	1102	4	276	1005	5	201
145	271	—	—	248	—	—	260	—	—	260	—	—	296	1	296	307	1	307
146	2303	1	2303	2460	—	—	2564	7	366	2685	8	336	2727	26	105	2903	13	223
147	4575	2	2288	4420	2	2210	3981	4	995	4201	9	467	4461	11	406	4678	17	275
148	1580	—	—	1614	1	1614	1592	1	1592	1651	3	550	1732	8	217	1749	2	875
149	2409	—	—	2172	2	1086	1777	5	355	1790	4	448	1817	6	303	1780	3	593
150	260	—	—	310	—	—	265	1	265	276	1	276	264	1	264	294	2	147
151	1320	—	—	1516	1	1516	1920	—	—	2201	—	—	2706	2	1353	3057	2	1529
152	1215	—	—	1132	2	566	1073	—	—	1070	—	—	1116	1	1116	1160	2	580
153	2825	—	—	3176	2	1588	3256	1	3256	3615	4	904	3811	12	318	3864	8	496
154	1145	3	382	1239	—	—	1178	3	393	1319	4	330	1366	4	342	1429	3	476
155	5822	6	970	5622	5	1124	4767	24	199	4610	17	271	5108	19	269	4923	27	182
156	—	—	—	—	—	—	2252	2	1126	2632	1	2632	4489	—	—	5202	2	2601
157	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2245	3	748
158	1690	—	—	1632	—	—	1526	2	763	1425	5	285	1584	12	132	1516	7	217
159	10055	10	1006	10967	7	1567	10915	15	728	11007	18	612	11124	31	259	11307	27	419
160	1470	—	—	1491	—	—	1587	1	1587	1706	4	427	1797	6	300	1747	6	291
161	380	—	—	447	—	—	472	—	—	521	—	—	537	2	269	575	4	144
162	755	—	—	779	—	—	773	—	—	737	3	246	829	7	118	899	—	—
163	2183	—	—	2111	1	2111	2248	—	—	2518	—	—	3010	1	3010	3366	2	1683
164	1993	3	664	1973	2	987	1832	3	611	1854	3	618	1857	5	371	1832	5	366
165	2072	—	—	2056	1	2056	2232	1	2232	2368	4	592	2370	2	1185	2399	6	400
166	9927	4	2482	10976	14	784	13674	20	684	17219	34	506	23141	67	345	25026	50	501
167	465	—	—	559	1	559	720	3	240	733	3	244	730	—	—	731	—	—

De vrouwelijke religieuze roepingen 1802-1914

Nr.	1801-1831			1832-1846			1847-1866			1867-1880			1881-1900			1901-1914		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
168	2218	3	739	2277	2	1139	2331	10	233	2185	5	437	2232	1	2232	2415	5	483
169	1369	—	—	1281	4	320	1150	1	1150	1150	2	575	1170	1	1170	1248	8	156
170	1989	—	—	1979	—	—	1923	2	962	2019	3	673	1854	5	371	2002	8	250
171	3691	—	—	4288	—	—	4098	6	683	4850	8	606	5224	12	435	5494	10	549
172	6579	9	731	6773	5	1355	6502	9	722	6700	15	447	6528	23	284	6950	17	409
173	6586	13	506	6042	19	318	5473	17	322	5983	18	332	6116	31	197	6443	35	184
174	513	—	—	486	—	—	492	—	—	476	—	—	406	2	203	464	2	232
175	—	—	—	—	—	—	1309	1	1309	1272	2	636	1312	5	262	1407	6	235
176	1574	—	—	1743	1	1743	1950	6	325	2122	3	707	2337	7	334	2420	10	242
177	1501	2	751	1674	1	1674	1710	4	428	2461	2	1231	5128	12	427	7148	14	511
178	1868	—	—	1810	4	453	1688	1	1688	1665	3	355	1572	3	524	1608	6	268
179	3688	19	194	3582	10	358	3622	18	201	3414	14	244	3291	9	296	3116	6	519
180	1134	—	—	1167	—	—	1151	4	288	1279	4	320	1490	3	497	1615	3	538
181	1806	1	2806	2613	—	—	2475	4	619	2508	5	502	2438	6	406	2467	1	2467
182	177	—	—	208	—	—	216	—	—	210	—	—	217	—	—	105	1	195
183	767	—	—	815	1	815	813	1	813	782	2	391	860	1	860	829	6	138
184	1252	—	—	1477	—	—	1392	1	1392	1362	5	272	1498	10	150	1603	5	321
185	199	—	—	210	—	—	247	2	124	312	2	156	328	2	164	362	1	362
186	1520	—	—	1856	2	928	1918	1	1918	2201	6	367	3300	14	236	4350	7	607
187	930	2	465	1268	—	—	1353	—	—	1821	6	304	2452	9	272	3062	12	255
188	806	1	806	895	1	895	846	1	846	1020	2	510	—	—	—	—	—	—
189	218	—	—	255	—	—	251	—	—	228	1	228	228	—	—	246	2	123
190	326	—	—	312	—	—	281	—	—	251	—	—	244	—	—	214	—	—
191	1098	—	—	1161	—	—	1178	—	—	1179	1	1179	1347	3	449	1307	3	436

Nr.	1801-1831			1832-1846			1847-1866			1867-1880			1881-1900			1901-1914		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
192	505	—	—	550	—	—	499	—	—	721	—	—	833	2	417	865	—	—
193	713	—	—	792	—	—	916	1	916	1063	—	—	1215	7	174	1284	9	143
194	1091	—	—	1109	—	—	1101	1	1101	1080	—	—	1181	—	—	1081	1	1081
195	4368	2	2184	4706	1	4706	4754	11	432	5073	8	634	5356	9	595	5372	21	356
196	1157	—	—	1173	1	1173	1185	—	—	1296	3	432	1284	6	214	1228	5	246
197	684	—	—	703	—	—	803	1	803	819	2	410	867	3	289	862	5	172
198	441	—	—	549	—	—	613	—	—	877	3	292	1129	3	376	2666	5	533
199	361	—	—	382	—	—	293	—	—	362	1	362	349	3	116	346	1	346
200	593	—	—	701	—	—	735	—	—	807	7	115	885	9	98	909	1	909
201	2485	2	1243	2389	—	—	1960	2	980	1865	8	233	1872	8	234	1876	5	375
202	11509	7	1644	11927	13	917	10108	31	326	9779	20	489	10576	45	235	11780	28	421
203	7616	7	1088	8477	10	848	7902	14	564	8746	17	514	10146	42	242	10981	18	610
204	591	—	—	723	1	723	948	2	474	1273	—	—	1726	5	345	1851	3	617
205	753	2	377	836	—	—	786	1	786	995	—	—	1216	3	405	1221	6	204
206	4259	2	2130	4692	1	4692	4548	7	650	5083	10	508	5796	20	290	6583	12	549
207	1284	2	642	1327	—	—	1054	4	264	1164	2	582	1363	7	195	1393	6	232
208	705	—	—	672	—	—	616	—	—	591	2	295	519	3	173	463	2	232
209	2079	—	—	2362	—	—	2200	2	1100	2175	2	1088	2026	5	405	2031	2	1016
210	2454	3	818	2760	2	1380	2861	—	—	3182	1	3182	3425	12	285	3534	9	393
211	754	—	—	870	—	—	938	—	—	966	2	483	1079	5	216	1151	5	230
212	1066	—	—	1073	—	—	1027	1	1027	1243	—	—	1292	2	646	1377	—	—
213	839	—	—	947	—	—	898	2	49	924	1	924	968	—	—	1038	1	1038
214	1328	—	—	1260	6	210	1065	3	355	890	2	445	833	2	417	858	4	215
215	2456	4	614	2485	2	1243	2409	7	344	2395	5	479	2347	3	782	2557	1	2557

De vrouwelijke religieuze roepingen 1802-1914

Nr.	1801-1831			1832-1846			1847-1866			1867-1880			1881-1900			1901-1914		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
216	6424	6	1071	7003	2	3502	7116	13	547	7164	10	716	8071	26	310	9162	12	764
217	5685	1	5685	5399	1	5399	3197	5	639	3510	3	1170	3763	4	941	4085	3	1362
218	2747	—	—	3003	—	3232	—	4	808	3366	2	1683	3632	10	363	3553	4	888
219	222	—	—	256	—	293	—	293	—	313	1	313	448	1	448	856	1	856
220	1310	—	—	1296	—	1293	—	5	259	1451	—	—	1550	9	172	1666	6	278
221	5459	6	910	5889	14	421	6747	10	675	7032	22	320	8767	26	337	9983	14	713
222	576	—	—	664	—	748	—	—	794	—	—	—	863	—	—	1291	4	323
223	1178	—	—	1343	2	672	1344	—	—	1382	3	461	1550	2	775	1720	3	573
224	1054	—	—	1133	1	1133	1122	—	—	1202	2	601	1251	15	83	1318	13	101
225	1203	—	—	1235	—	—	1265	—	—	1477	—	—	1557	8	195	1587	2	794
226	1831	—	—	2032	3	610	2050	1	2050	2084	3	695	2230	8	279	2314	14	165
227	1445	—	—	1374	1	1374	1536	—	—	1809	6	302	1895	14	135	1914	6	319
228	3719	—	—	3950	4	988	4443	7	645	5235	3	1745	7206	17	424	8573	15	572
229	1925	—	—	1842	3	614	1605	4	401	1793	3	598	1858	16	116	2063	16	129
230	3093	—	—	2951	—	—	3188	3	1063	3378	2	1689	3474	7	496	3521	5	704
231	191	—	—	196	—	—	212	—	—	235	—	—	346	3	115	424	1	424
232	6739	—	—	7495	9	833	7073	14	505	8026	9	891	8132	23	354	8298	16	519
233	1164	—	—	1254	1	1254	1255	—	—	1260	—	—	1345	3	448	1389	3	463
234	2925	—	—	3184	3	1061	3253	6	542	3380	4	845	3290	15	219	3514	12	293
235	660	—	—	693	—	—	832	—	—	949	3	316	938	1	938	979	1	979
236	526	—	—	483	—	—	448	—	—	469	—	—	521	—	—	563	—	—
237	1093	—	—	1061	—	—	1002	—	—	951	—	—	910	2	455	822	5	164
238	525	—	—	592	—	—	532	—	—	536	—	—	579	2	290	548	3	183
239	714	—	—	733	—	—	756	—	—	886	—	—	998	2	499	999	7	143

Nr.	1801-1831			1832-1846			1847-1866			1867-1880			1881-1900			1901-1914		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
240	525	—	—	644	—	—	628	—	—	743	3	248	934	5	187	1213	4	303
241	2203	1	2203	2346	—	—	2319	4	580	2711	6	452	3031	5	606	3323	5	665
242	2941	2	1471	3444	—	—	3860	—	—	4061	4	1015	4870	15	325	5413	8	677
243	811	—	—	994	—	—	1098	2	549	1238	2	619	1344	3	448	1510	1	1510
244	629	—	—	745	—	—	752	1	752	708	—	—	760	1	760	825	1	825
245	1427	—	—	1498	2	749	1719	1	1719	1818	2	909	2019	2	1010	2057	6	343
246	2301	—	—	2571	4	643	3061	7	438	3583	6	597	3741	9	416	4158	4	1040
247	21	—	—	36	—	—	18	—	—	25	—	—	28	—	—	24	—	—
248	578	1	578	582	—	—	579	—	—	564	—	—	631	1	631	559	3	186
249	785	—	—	815	—	—	897	—	—	1015	2	508	1059	5	212	1183	9	131
250	5123	4	1281	4642	2	2321	4352	14	311	4434	6	739	5403	18	300	5894	4	1474
251	4478	3	1493	5014	3	1671	4774	8	597	5102	14	364	5690	23	247	6167	12	514

§ 3. MOGELIJKE VERKLARINGEN

Bij het bespreken der kaarten viel ons op hoe in de kustgemeenten weinig of geen roepingen werden genoteerd. Een vergelijking met het werk van W. ROMBAUTS leert ons dat dit gebied, hoewel uitgestrekter, vanaf de jaren tachtig ook meer paasverzuimers telt³³. ROMBAUTS geeft als mogelijke verklaring de demografische expansie, veroorzaakt door een grote inwijking vanaf de jaren zeventig. Doch de roepingscijfers tonen ons dat reeds vanaf de beginperiode (1801-1831) minder roepingen langsheen de kust werden genoteerd. Volgens ons lijkt de verklaring van FAUGERAS logischer: «Les populations maritimes sont très différentes de celles de l'intérieur, ce sont des familles de pêcheurs, de marins du commerce, de paludiers; on y trouve des femmes au caractère indépendant parce qu'elles sont souvent isolées et habituées à leur isolement»³⁴.

Bovendien was de kust gekend om haar liberale gezindheid³⁵.

Ook in de zone langsheen de Franse grens werden minder roepingen genoteerd. ROMBAUTS neemt eveneens in deze streek een toename van het paasverzuim waar. Hij wijst hier op de mogelijke invloed van de pendelarbeid in het Noordfranse industriegebied³⁶. Passendale en Gits, waar Stevenistische kernen zijn blijven voortbestaan, tellen minder zusterroepingen en hebben tot midden 19de eeuw een hoger paasverzuim dan andere gemeenten in de omgeving³⁷.

Het feit dat het aantal roepingen in een bepaalde gemeente aanzienlijk toeneemt nadat een filiaal van een zustercongregatie er zich vestigde, kan niet worden geloofend. FAUGERAS en ART

33. W. ROMBAUTS, *Het paasverzuim in het bisdom Brugge (1840-1911). Bijdrage tot de geschiedenis van het kerkelijk leven in West-Vlaanderen* (ICHG, 62), Brussel, 1971, p. 128.

34. M. FAUGERAS, *op. cit.*, p. 269.

35. Zo hield in Oostende de liberale overmacht stand tot in 1911. W. MAERVOET, *De politieke evolutie in het arrondissement Oostende, 1830-1914*, Gent, 1965 (onuitgegeven verhandeling).

36. W. ROMBAUTS, *op. cit.*, p. 129.

37. W. ROMBAUTS, *op. cit.*, p. 125.

merken inderdaad ook dit fenomeen op³⁸. In de provincie West-Vlaanderen kunnen we dergelijke correlatie eveneens waarnemen, in het bijzonder in de gemeenten Stalville, Hoogstade, Lombardzijde, Ramskapelle, Schore, Zandvoorde (Ieper), Klemskerke, Kachtem, Loker, Zande, Dentergem. Als voorbeeld nemen we de gemeente Zandvoorde (Ieper). Ze telde geen roepingen vóór 1880. In 1887 werd de gemeente een filiaal van de Zusters van 't Gelove van Tielt opgericht. In de periode 1881-1900 telde men er twee intreden, de volgende periode 1901-1914 leverde niet minder dan zeven intreden op.

Het zuiden van het arrondissement Brugge telt weinig roepingen. Deze streek grenst gedeeltelijk aan de provincie Oost-Vlaanderen. Opvallend is wel dat precies de aangrenzende zone van Oost-Vlaanderen eveneens weinig roepingen telt³⁹.

In de periode 1801-1831 is het opvallend hoger aantal stedelijke roepingen wel een uitzondering in vergelijking met de volgende perioden. De oorzaak ligt hier wellicht in het feit dat de congregaties vóór 1800 voornamelijk in de stad werden gesticht. Automatisch recruteerden zij meer uit de steden dan de 19de eeuwse congregaties die hoofdzakelijk op het platteland gevestigd waren. Vanaf 1831 leverden de 19de eeuwse congregaties het belangrijkste aandeel in de Westvlaamse roepingen en stijgt dan ook de recrutering uit het platteland.

Waarom het arrondissement Veurne vanaf het midden van de 19de eeuw opvallend meer roepingen telt dan in de beginperiode kon met onze bronnen niet worden achterhaald. Wellicht kan de bisschoppelijke politiek hier een rol gespeeld hebben⁴⁰.

Het opvallend hoog aantal roepingen in een bepaalde gemeente kan eventueel ook te wijten zijn aan de invloed van een parochiepriester, de missiebeweging of een reeds ingetreden dorpsgenote. Doch ook hier waren onze bronnen ontoereikend.

38. M. FAUGERAS, *op. cit.*, p. 259 ; J. ART, *op. cit.*, p. 590.

39. Hiervoor hebben we de kaarten 2, 3, 4 vergeleken met J. ART, *op. cit.*, K. XVII, XVIII, Aantal roepingen in verhouding tot de bevolking, periode 1835-1875.

40. W. ROMBAUTS, *op. cit.*, kaart 11, p. 198, telt in dit gebied opvallend veel paasverzuimers. Blijkbaar gaat vergelijking paasverzuim/roepingscijfer niet altijd op.

§ 4. KEUZE VAN DE ORDE OF CONGREGATIE
(tabel 4, bijlage)

Van de Westvlaamse kloostergemeenschappen telt het klooster der Zusters van Liefde van Heule het grootst aantal intreden. In de periode 1801-1914 noteert het 510 intreden of 12,53% van het totaal aantal roepingen. Het is overigens de congregatie die in de 19de eeuw het meest filialen sticht. Op de tweede plaats komt de congregatie der Liefdezusters van Kortemark met 7,05% van het totaal aantal intreden. De overige congregaties schommelen tussen de 6 en 0,17% van het totaal aantal roepingen.

De contemplatieve congregaties tellen over het algemeen veel minder roepingen⁴¹. Zo noteren de Zusters Arme Klaren van Roeselare 1,89%, de Ongeschoeide Karmelietessen van Brugge 1,15% en de Dienstmaagden van de Zaligmaker van Heule 0,96% van het totaal aantal roepingen.

Tabel 4

Keuze van de congregatie

Benaming van de orde of congregatie	aantal roepingen	% t.o.v. totaal aantal roepingen
Zusters van Liefde HEULE	510	12,53
Zusters van Liefde KORTEMARK	287	7,05
Zusters van het Geloof TIELT	244	6,00
Zusters van O.L.V. Van VII Weeën RUISELEDE	221	5,43
Dienstmaagden van de Zaligmaker HEIST	215	5,28

41. J. ART, *op. cit.*, p. 15 constateert hetzelfde voor wat het bisdom Gent betreft.

Zusters van de Barmhartigheid Jesu BRUGGE	212	5,21
Zusters van Maria PITTEM	207	5,09
Zusters van de H. Familie IEPER	177	4,35
Zusters van de H. Vincentius LENDELEDE	168	4,13
Zusters van de H. Vincentius a Paulo ANZEGEM	164	4,03
Zusters van de H. Kindsheid van Maria BRUGGE	163	4,00
Zusters van de H. Familie TIELT	150	3,69
Zusters van Maria IZEGEM	124	3,05
Dominikanessen BRUGGE	119	2,92
Zusters van Liefde van de H. Jozef IEPER	98	2,41
Zusters van de H. Kindsheid ARDOOIE	86	2,11
Zusters van Liefde IZEGEM	85	2,09
Arme Klaren-Coletienen ROESELARE	77	1,89
Apostolinen TIELT	66	1,61
Annuntiaten VEURNE	59	1,45
Zusters van de H. Vincentius a Paulo KOEKELARE	53	1,30
Zusters van O.L.V. Hemelvaart BRUGGE	53	1,30
Ongeschoeide Karmelietessen BRUGGE	47	1,15
Annuntiaten RENINGE	42	1,06

De vrouwelijke religieuze roepingen 1802-1914

Zusters van Liefde van de H. Jozef LICHTERVELDE	42	1,03
Zusters van de H. Vincentius KORTEMARK	41	1,01
Dienstmaagden van de Zaligmaker HEULE	39	0,96
Apostolinen OEDELEM	38	0,93
Zusters van de H. Vincentius EMELGEM	36	0,88
Zusters van de H. Vincentius a Paulo HANDZAME	35	0,86
Zusters van het Onbevleete Hart van Maria VLADSLO	34	0,84
Zusters van de H. Vincentius OOSTNIEUWKERKE	32	0,79
Zusters van Liefde KORTRIJK	32	0,79
Zusters van de H. Vincentius GELUWE	27	0,67
Zusters van de Goddelijke Voorzienigheid IEPER	20	0,49
Zusters van de H. Vincentius OOSTVLETEREN	20	0,49
Zusters van de H. Vincentius a Paulo WERKEN	20	0,49
Zusters van de H. Jozef AALBEKE	10	0,24
Zusters van de H. Vincentius a Paulo ZONNEBEKE	9	0,22
Zusters van de H. Vincentius a Paulo SINT-KRUIS	7	0,17

§ 5. IN HOEVERRE RECRUTEREN DE WESTVLAAMSE CONGREGATIES UIT DE PROVINCIE WEST-VLAANDEREN ? (tabel 5)

Niet alle religieuzen, ingetreden in de Westvlaamse kloosters, zijn afkomstig uit de provincie zelf. Toch blijkt dat een enorm groot aantal Westvlamingen intraden : op een totaal van 3.682 religieuzen tellen we 3.150 Westvlamingen of iets meer dan 85,8% van het totaal⁴². De overige zusters zijn afkomstig uit de provincies Oost-Vlaanderen (5,59%), Brabant (2,31%), Antwerpen (1,52%), Henegouwen (0,60%), Limburg (0,46%), Luik (0,19%), Luxemburg (0,05%) en Namen (0,03%). Buitenlandse zusters vertegenwoordigen 3,70% van het totaal. Daarbij valt voornamelijk het aandeel van Frankrijk op : ruim 1,38% van het totaal⁴³. Uit Nederland noteerden we 0,76% van het totaal, uit Ierland en Groot-Brittannië resp. 0,49% en 0,46%⁴⁴.

M.-T. MATTEZ die eveneens de geografische herkomst van de religieuzen nagaat, besluit dat de kloosters in het bisdom Doornik einde 19de en 20ste eeuw een cosmopolitisch karakter hebben⁴⁵. Slechts 27,2% is afkomstig uit de provincie Henegouwen zelf. Daarentegen telde MATTEZ 22% Franse religieuzen. Vergeleken met de Westvlaamse kloosters (1801-1914) schijnt haar besluit toch terecht te zijn.

42. Deze cijfers werden geput uit de intredeboeken van de kloosters gesticht tussen 1801 en 1914 in West-Vlaanderen.

43. Deze 1,38% Fransen zijn voornamelijk ingetreden na 1880 wanneer de wetgeving op de kloosters in Frankrijk verscherpt werd. Vele zusters hebben toen het land verlaten.

44. Andere religieuzen waren afkomstig van Pruisen, China, Guatemala, Polen en Zwitserland.

45. M.-T. MATTEZ, *art. cit.*, p. 653.

Tabel 5

In hoeverre recruterende de Westvlaamse congregaties uit de provincie West-Vlaanderen ?

Geboorteplaats	Aantal	Procent
West-Vlaanderen	3.150	85,55
Oost-Vlaanderen	206	5,59
Brabant	85	2,31
Antwerpen	56	1,52
Henegouwen	22	0,60
Limburg	17	0,46
Luik	7	0,19
Luxemburg	2	0,05
Namen	1	0,03
<hr/>		
Totaal België	3.546	96,30
Frankrijk	51	1,38
Nederland	28	0,76
Ierland	18	0,49
Groot-Brittannië	17	0,46
Duitsland	10	0,27
Pruisen	8	0,22
China	1	0,03
Guatemala	1	0,03
Polen	1	0,03
Zwitserland	1	0,03
<hr/>		
Algemeen totaal	3.682	100

§ 6. BESLUIT

In absolute cijfers uitgedrukt schijnen de landelijke streken van West-Vlaanderen over het algemeen de roepingrijkste gebieden te zijn. In verhouding tot de verdeling van de bevolking stad/platteland blijkt er echter weinig verschil te zijn tussen de stedelijke gebieden en het platteland.

De contemplatieve orden recruterende duidelijk meer uit de stedelijke gebieden van West-Vlaanderen.

Aan de hand van de kaarten die de geografische herkomst van de religieuzen voorstellen, hebben we bepaalde gebieden gevonden die opvallend meer of min intreden hadden dan andere Westvlaamse streken. Zo telden de kustgemeenten, evenals de streken grenzend aan Frankrijk, opvallend minder roepingen dan de rest van het bisdom en dit gedurende de hele periode 1801-1914. Het arrondissement Veurne zal vanaf de tweede helft van de 19de eeuw haar zusterroepingen enorm zien toenemen. Dit in tegenstelling tot de arrondissementen Roeselare, Tielt en Kortrijk die hun intreden zien verminderen.

Een kloostergemeenschap in het dorp vermeerderde aanzienlijk de recrutering van de vrouwelijke religieuzen. Zo kon het stichten van een filiaal in een bepaalde gemeente de oorzaak zijn van een hele reeks roepingen.

De Westvlaamse kloosters die wij onderzochten zijn hoofdzakelijk bevolkt met Westvlaamse zusters. Religieuzen uit de andere provincies vormen slechts een kleine minderheid, evenals de buitenlandse religieuzen.

C. Sociale afkomst

§ 1. PROBLEMEN BIJ HET ONDERZOEK

De sociale afkomst van de zusters bepalen zonder gebruik te maken van erfenisaangiften en geboorteakten blijkt allesbehalve gemakkelijk. De door ons geraadpleegde bronnen geven geen aanwijzingen omtrent de sociale origine van de kloosterlingen. Zelfs het intredeboek dat ons toch heel wat gegevens over elke novice meedeelt, vermeldt het beroep van de vader niet. De redenen van deze geheimhouding zijn nogal uiteenlopend van aard: men stond onverschillig tegenover het beroep van de vader, binnen het klooster was er een zeker streven naar gelijkheid, men vermeldde het niet uit discretie of wegens de onthechting aan aardse dingen enz...⁴⁶.

De enige bron die ons sporadisch inlicht omtrent de sociale afkomst van de religieuzen is de kroniek. Zusters die zich om de

46. M. FAUGERAS, *art. cit.*, pp. 239-281.

een of andere reden verdienstelijk maakten, worden soms biografisch toegelicht en niet zelden wordt daarbij het beroep van de vader en het leefmilieu vernoemd. Maar deze enkelingen, waarvan de sociale afkomst gekend is, zijn daarom niet representatief voor het hele klooster⁴⁷.

M.-T. MATTEZ, die de sociale afkomst van de religieuzen uit het diocees Doornik bestudeert, baseert zich op de mondelinge getuigenissen van de nog levende zusters⁴⁸. Dit is natuurlijk slechts mogelijk indien de studie zich beperkt tot het einde van de 19de eeuw. Eenmaal we verder in de tijd teruggaan worden de mondelinge overleveringen onbetrouwbaar.

Daar in onze gebruikte bronnen geen gegevens voorkomen omtrent het beroep van de vader, poogden wij de sociale afkomst van de zusters te bepalen aan de hand van de bruidsschat die de novice bij haar intrede betaalde. Bij de keuze van de congregatie speelde immers de grootte van de bruidsschat een belangrijke rol. Tevens hebben wij geprobeerd, via de geografische herkomst van de roepingen de sociale afkomst van de religieuzen te bepalen.

§ 2. DE ACTIEVE CONGREGATIES : DE BRUIDSSCHAT

De bruidsschat of hetgeen men meebracht wanneer men het klooster binnentrad bestond meestal uit de «trousseau» of de uitzet van de novice en/of uit een geldsom. De belangrijkheid van die geldsom geeft ons wel een idee uit welke sociale klasse het klooster recruteerde.

Kandidaat-kloosterzusters die bereid waren en die er de financiële mogelijkheden toe hadden een aanzienlijke bruidsschat te betalen konden zich wenden tot exclusieve congregaties waar voornamelijk meisjes intraden uit de hogere stand. De minvermogenden waren automatisch beperkt in hun keuze en richtten zich meestal tot congregaties waar de geldelijke bijdrage kleiner was.

47. Bij de Zusters van Maria van Pittem wordt M.-J. Vermandere, de stichteres van de burgerschool, beschreven als zijnde de dochter van een oude en voorname Pittemse brouwersfamilie. Ze had verkozen in te treden in het klooster van haar dorp en niet in een congregatie die slechts recruteerde uit haar stand. A. VERSCHUERE, *De Zusters van ... Pittem*, p. 23.

48. M.-T. MATTEZ, *art. cit.*, pp. 649-698.

De grootte van de bruidsschat werd bepaald door de overste na overleg met de geestelijke directeur. De bisschop van Brugge bemoeide zich hier niet mee, hij liet de beslissing over aan de kloosteroverheden. Dit gebeurde wel in het bisdom Gent toen de bisschop Delebecque in 1856 minstens 1.000 gulden als bruidsschat voor de diocesane congregaties eiste⁴⁹. Ook de uitzonderingen, m.a.w. degenen die niet in staat waren de ver-eïste som te betalen, werden slechts aanvaard nadat de oversten hierin hadden toegestemd. De zusters die een diploma behaald hadden alvorens in te treden werden eveneens van de bruidsschat vrijgesteld.

De frequentie waarbij de onvermogenen toch in het klooster werden toegelaten is moeilijk na te gaan. Slechts zes van de 22 congregaties, met vermelding van de bruidsschat in de regel, schrijven in het intredeboek de som die elke novice bij haar intrede betaalt⁵⁰. Bij deze zes congregaties blijkt, door het grote aantal uitzonderingen op de regel, dat de onvermogenen meestal toch werden toegelaten.

Ook J. GELDHOF ontmoet bij de Zusters van de Barmhartigheid Jesu hetzelfde fenomeen: «Op de 108 zusters die vanaf de stichting tot 1877 binnentraden waren er 35, d.i. één op drie, die noch bruidsschat (dote) noch klederen (trousseau) betaalden, 16 betaalden alleen hun klederen. Slechts 55 brachten een bruidsschat mee; deze varieerde aanzienlijk: in slechts twee gevallen bedroeg deze meer dan 2.000 fr»⁵¹.

Soms werd wel geweigerd, zoals bij de Zusters van de H. Familie te Ieper: «De dochters die door het speldewerk, door andere ambachten, of door het nuttig arbeiden niet konden profijtig zijn aan de school en niet konden inbrengen, voor gift of dote, ten minste 1.000 fr, zullen niet aanveerd worden»⁵². Sommige kloos-

49. J. ART, *op. cit.*, p. 25.

50. In het archiefbestand van de Westvlaamse kloosters gesticht in 1801, dat eerlang zal gepubliceerd worden, werd de bruidsschatvermelding in het intredeboek telkens aangeduid.

51. J. GELDHOF, *op. cit.*, p. 240.

52. *Regels der vergaedering opgereggt ter eer der heylige Familie*, p. 15. Archief Zusters H. Familie, Ieper.

ters lieten wel toe dat de bruidsschat in verschillende termijnen betaald werd. Aan de hand van het bedrag dat diende betaald te worden als bruidsschat werd een lijst samengesteld met al de kloosters waarvan de te betalen som gekend was. (Zie tabel 6). Daarbij werd het volgende opgemerkt :

Periode 1801-1850

Klaarblijkelijk vragen de meeste congregaties minder dan 500 fr als bruidsschat. Op 17 congregaties vragen slechts 4 congregaties

Tabel 6
BRUIDSSCHAT

	Periode 1801-1850		
	— 500 fr	500—1.000 fr	+1.000 fr
Zusters	H. Vincentius a Paulo ANZEGEM H. Vincentius a Paulo HANDZAME Van Liefde IEPER Van Liefde IZEGEM Van Maria IZEGEM H. Vincentius KORTEMARK H. Vincentius LENDELEDE H. Vincentius a Paulo OOSTVLETEREN Van Liefde ROESELARE Van het Geloof TIELT Annuntiaten VEURNE	H. Vincentius KLERKEN H. Vincentius a Paulo KOEKELARE H. Familie IEPER Van Liefde v/d H. Jozef LICH- TERVELDE	H. Kindsheid Jesu ARDOOIE O.L.V. van VII Weeën RUISELEDE
	Totaal : 11 64,7%	4 23,5%	2 11,8%

Periode 1850-1890		
—500 fr	500—1.000 fr	+1.000 fr
Zusters :		H. Vincentius a Paulo ANZEGEM H. Vincentius a Paulo GELUWE H. Familie IEPER H. Vincentius a Paulo KOEKELARE Van Liefde KORTRIJK
Totaal : 0 0%	0 0%	5 100%
Periode 1890-1914		
—500 fr	500—1.000 fr	+1.000 fr
Zusters :		Van de H. Jozef AALBEKE Kindsheid van Maria BRUGGE H. Vincentius a Paulo KOEKELARE Van Liefde KORTRIJK H. Familie* <i>Tielt</i>
Totaal : 0 0%	0 0%	5 100%

* Bij de Zusters van de H. Familie te Tielt (1856) bedroeg de bruidsschat vijfduizend frank, te betalen bij de intrede (1.000 fr), bij de kleding (1.000 fr) en bij de professie (3.000 fr).

een som variërend van 500 tot 1.000 fr en 2 kloostergemeenschappen eisen meer dan 1.000 fr bij de intrede. We hebben gepoogd de sociale structuur te achterhalen van de «duurste» kloostergemeenschappen aan de hand van de gedrukte bronnen. In Ardooe werden de laatste geestelijke dochters, waarvan verondersteld mag worden dat ze ingetreden zijn bij de Zusters van de H. Kindsheid Jesu, gerekend tot de hogere standen (grote landbouwers, burgerij) en de middenklasse⁵³.

Bij de Zusters van O.L.V. van VII Weeën is de situatie minder duidelijk⁵⁴. Het betreft hier een herstichting waarvan wel met zekerheid kan gezegd worden dat de oorspronkelijke stichter en stichteres uit de hogere stand kwamen⁵⁵. Na de herstichting (1803) opende men opnieuw een armenschool en een kostschool voor de kinderen van de burgerij. Ook toen traden vele novicen uit de hogere stand binnen te Ruiselede ; men diende minstens de Franse taal machtig te zijn alvorens men werd aanvaard.

*Periode 1850-1914*⁵⁶

Bij alle congregaties bedraagt de bruidsschat meer dan 1.000 fr. Onder de 1.000 fr werd geen enkele bruidsschat meer aangetroffen. Wat vooral opvalt is het bedrag dat diende betaald te worden bij de Zusters van de H. Familie te Tielt. De congregatie, die overigens de enige was die zich uitsluitend tot de kinderen van de burgerij richtte, aanvaardde enkel degenen die 5.000 fr bruidsschat betaalden ! Wanneer wij voor deze congregatie de verhouding stad/platteland nagaan merken we op dat van de 91 roepingen die de congregatie in de periode 1873-1914 telde, 46 zusters een stedelijke afkomst hadden, d.i. iets meer dan 50%

53. L. VAN ACKER, *Kwezels en dibben in Ardooe in de Oostenrijkse tijd (1720-1795)*, in *Biekorf*, LXXII, 1971, 11-12, p. 324-329.

54. A. VERSCHUERE, *De Zusters van Onze Lieve Vrouw van VII Weeën van Ruiselede (1688-1946)*, Tielt, 1946, 94 p.

55. De stichteres Elisabeth Van Hulle behoorde tot één der aanzienlijkste families uit de gemeente, haar vader was schatbewaarder bij de distributie, A. VERSCHUERE, *De Zusters... Ruiselede*, p. 6-21.

56. Voor de periode 1850-1890 en 1890-1914 werden geen verdere aanwijzingen gevonden omtrent de evolutie van de bruidsschat in de kloosters reeds vermeld in de periode 1801-1850.

Vergelijken we deze cijfers met een andere Tieltse congregatie : de Zusters van 't Geloof, die een veel geringere bruidsschat eisten, tellen in de periode 1840-1919 179 roepingen waarvan 54 of 30% uit een stedelijk milieu !

Bij de Zusters van de H. Vincentius a Paulo te Anzegem betaalde men sinds de jaren zeventig, 2.000 fr bruidsschat, terwijl de kandidaat-kloosterlingen die zich in de stichtingsperiode van het klooster aanmeldden amper 360 fr dienden te betalen. Deze markante wijziging in het bedrag valt overigens samen met het openen van een kostschool (1876). Men hoopte waarschijnlijk dat door het wijzigen van de bruidsschat meer burgerdochters met intellectuele vorming en opvoeding zich zouden aanmelden. Ofwel had het klooster een voldoende aantal novicen en kon men meer selectief te werk gaan.

§ 3. DE CONTEMPLATIEVE CONGREGATIES : DE WELDOENERS.

In geen enkele contemplatieve congregatie werd melding gemaakt van een te betalen bruidsschat. De Zusters Arme Klaren van Roeselare verklaarden het stilzwijgen omtrent de bruidsschat als volgt : «het vragen van een dote is afwijken van de geest van armoede door het verzamelen van kapitaal»^{56bis}.

Redeneerden de andere contemplatieve congregaties op dezelfde wijze ? Moeilijk te achterhalen ! Het feit dat zij steeds weer geplaagd werden met financiële problemen doet ons wel vermoeden dat er inderdaad van kapitaalvorming geen sprake was. Wel dient te worden opgemerkt dat de contemplatieven hoofdzakelijk recruteerden uit een stedelijk, waarschijnlijk burgerlijk milieu (zie geografische afkomst). Het feit dat zij afkomstig waren uit burgerlijke, welstellende middens valt eveneens waar te nemen wanneer zij hun weldoeners beschrijven. Het aantal weldoeners dat behoort tot de familie en verwanten van de zusters is hier hoger dan bij actieve congregaties.

^{56bis}. *De Zusters Arme Klaren te Roeselare, 1867-1967*, p. 9.

Op de vraag of de zusters bij het intreden in de klooster-gemeenschap hun persoonlijk kapitaal mochten meebrengen, kunnen wij geen antwoord geven. In geen enkele contemplatieve kloostergemeenschap door ons onderzocht werden daaromtrent richtlijnen gevonden. Een studie van de bezitsstructuur bij de contemplatieve congregaties zou hier wellicht meer klaarte brengen.

<i>Weldoeners :</i>	<i>Aantal</i>
Familie van de zuster of de zuster zelf	6
Geestelijken	1
Burgerij	3
	—
	10

Het kleine aantal weldoeners dat hier vermeld werd is te wijten aan het feit dat in de periode 1801-1914 slechts 4 contemplatieve congregaties werden gesticht. Bovendien werd het archief van de Zusters Arme Klaren van Ieper vernield tijdens W.O.I. zodat we hiervan geen gegevens hebben. Ook werd hier geen rekening gehouden met de vele materiële giften gedaan door het volk.

FAUGERAS, bij de bestudering van het diocees Nantes, besluit eveneens dat de contemplatieve congregaties voornamelijk recruterende uit een stedelijk milieu. Voor wat de Carmel betreft komt hij tot de volgende resultaten : «Pour 54 milieux sociaux précis, nous relevons : propriétaires, bourgeoisie, professions libérales ; 31. Commerce, artisanat, 9, milieu rural ou ouvrier ; 14»⁵⁷.

Ook J. ART constateert hetzelfde voor wat het bisdom Gent betreft⁵⁸.

§ 4. DE SOCIALE VERSCHILLEN BINNEN DE CONGREGATIE.

Het fenomeen sociale afkomst manifesteerde zich ook binnen de

57. M. FAUGERAS, *art. cit.*, p. 277.

58. J. ART, *op. cit.*, p. 25.

congregatie. Er bestond namelijk een onderscheid tussen koorzusters en lekezusters⁵⁹.

Het sociale en culturele milieu bepaalde in welke groep een meisje werd ingedeeld. M.a.w. het wel of niet betalen van de bruidsschat speelde hier een rol, ook de graad van ontwikkeling gold als criterium. De koorzusters waren de «rijken», de «intellectuelen» van het klooster. De lekezusters waren de minderen in de congregatie. Ze leverden vooral huishoudelijk werk, onderhielden de tuin enz. J. GELDHOF wijst erop dat de lekezusters of de werkzusters in het klooster der Zusters van Barmhartigheid Jesu te Brugge zelfs in hun kledij verschillen vertoonden met de koorzusters⁶⁰. Zij hadden bovendien minder gebedsstonen en ook geen kiesrecht. Nooit kregen ze een leidende functie in het bestuur van de congregatie. De kloosterleiding bleef voorbehouden aan de koorzusters. A.J.M. ALKEMADE besluit dan ook als volgt : «Door de tweedeling koor- en lekezuster drongen de in de wereld gebruikelijke normen voor klasse-onderscheiding binnen de kloosters. Ook hier hadden de bezittenden de leiding»⁶¹.

In het bisdom Brugge blijken de 19de eeuwse congregaties weinig te voelen voor deze vorm van discriminatie. Alleen enkele stedelijke kloostergemeenschappen maken wel een onderscheid tussen koor- en lekezusters. Het zijn de Zusters der H. Familie te Tielt, de Arme Klaren te Roeselare, de Zusters van de Barmhartigheid Jesu en de Zusters Dominikanessen beide te Brugge gevestigd. Waarschijnlijk is het maken van een dergelijk onderscheid te wijten aan de heterogeniteit van de groep kloosterlingen. Bij de Zusters der H. Familie te Tielt is het onderscheid dat men maakt waarschijnlijk te wijten aan de hoge som die men diende te betalen als bruidsschat. Kandidaat-kloosterlingen die het bedrag (5.000 fr) niet konden betalen werden vermoedelijk lekezusters.

Bij het zoeken naar de geografische afkomst van de lekezusters die in het klooster der H. Familie zijn ingetreden blijkt dat slechts 5 zusters of 8,3% op een totaal van 60 roepingen uit de

59. Soms werden de koor- en lekezusters apart vermeld in het intredeboek.

60. J. GELDHOF, *op. cit.*, p. 242.

61. A.J.M. ALKEMADE, *op. cit.*, p. 209.

stad afkomstig waren. Terwijl, zoals reeds vroeger werd vermeld bij de koorzusters, ruim 50% uit de stad afkomstig waren.

§ 5. BESLUIT

Als besluit kunnen we zeggen dat bij de actieve congregaties het grote aantal roepingen uit de landelijke streken van Vlaanderen (zie geografische herkomst) ons doet veronderstellen, zonder dat we echter de sociale afkomst van elke religieuze konden achterhalen, dat de meeste zusters afstammen uit de boerenstand of uit de kleine dorpsmiddenstand⁶². Wellicht is dit te wijten aan het rurale karakter van het bisdom. Volgens M.-T. MATTEZ is het vanzelfsprekend dat landelijke bisdommen meest landelijke roepingen tellen⁶³.

Daarbij nemen we waar dat gedurende de door ons bestudeerde periode de som die men dient te betalen als bruidsschat steeds belangrijker wordt. In de periode 1801-1850 tellen we 11 congregaties die min dan 500 fr bruidsschat eisen, tussen 1850 en 1914 treffen we geen enkele congregatie meer in deze categorie aan. Zelfs indien we rekening houden met een mogelijke geldontwaarding in de loop van de 19de eeuw, lijkt het ons toch duidelijk dat zich hier een verstrakking in de toelatingsvoorwaarden manifesteert. Men gaat blijkbaar meer selectief te werk bij de recrutering van de kandidaat-religieuzen. Aan de meer welstellenden schijnt men de voorkeur te geven. Of het hier werkelijk gaat om een algemene tendens kan pas gezegd worden na verdere studies i.v.m. de bruidsschat.

In welke mate ook de niet-vermogenen werden toegelaten is moeilijk te achterhalen. Alleen bij die kloosters die een duidelijk

62. D. VANDECASTEELE, *Socio-religieus onderzoek over de congregatie van 't Geloof te Tielt vanaf haar stichting als congregatie (1840) tot op 1 januari 1962*, Tielt, 1962, p. 49.

De schrijfster gaat de sociale afkomst na van de religieuzen van 't Geloof te Tielt, voor de periode 1910-1914. Van de 29 religieuzen die binnentreden behoren er 10 tot de zelfstandige agrarische beroepsklasse en 17 tot de lagere beroepsklasse en arbeidersstand (waaronder ook boereknechten); J. ART, *op. cit.*, p. 26, besluit hetzelfde voor het bisdom Gent; M. FAUGERAS, *art. cit.*, p. 275, telt voor 1630 zusters 65% die afkomstig zijn uit de landbouwersstand, 26% uit de kleine middenstand en slechts 3% uit de lage burgerij.

63. M.-T. MATTEZ, *art. cit.*, p. 656-657.

onderscheid maken tussen koor- en lekezusters kunnen we de verhouding vermogenden/niet-vermogenden nagaan. Bovendien moeten we rekening houden met het feit dat zusters die een diploma bezaten of die zich om de ene of andere reden konden verdienen ook in het klooster werden aanvaard, zelfs al waren zij niet-kapitaalkrachtig.

Bij de Zusters van de H. Familie te Tielt werd gewezen op het mogelijke verband dat bestaat tussen de geografische afkomst en de bruidsschat. De koorzusters of degenen waarvan verondersteld wordt dat zij de bruidsschat betaalden zijn voor de helft afkomstig uit een stedelijk milieu. Bij de lekezusters zijn er amper 8,3% uit de stad afkomstig. We kunnen moeilijk nagaan of het hier om een algemeen fenomeen gaat. Er is slechts één klooster dat een onderscheid maakt tussen koor- en lekezusters en terzelfdertijd de grootte van de bruidsschat vermeldt.

Mocht het inderdaad blijken, na verder onderzoek, dat het hier om een algemene trend gaat, dan kunnen we besluiten dat de stad hoofdzakelijk vermogende kandidaat-kloosterlingen levert. In de kloosters zou de arme stedelijke bevolking dan bijna niet vertegenwoordigd worden.

Aan de hand van de geografische herkomst van de roepingen kunnen we besluiten dat de contemplatieve congregaties voornamelijk recruteerden uit een stedelijk, waarschijnlijk burgerlijk milieu. Bij het procentueel uitdrukken van de aard van de wel-doeners blijkt bovendien dat zij, aangezien zij voornamelijk gesteund werden door hun familie, uit welstellende gezinnen afkomstig waren.

D. De leeftijd van intrede

Om de evolutie na te gaan van de leeftijd waarop men als kandidaat-kloosterlinge het klooster binnentrad, hebben we gebruik gemaakt van het intredeboek der novicen waar zowel de geboortedatum als de datum van intrede vermeld staat. Waar de intrededatum ontbrak hebben wij ons gebaseerd op de professiedatum, maar hebben deze verminderd met één jaar, d.w.z. met de periode die normaal als proeftijd werd doorlopen⁶⁴.

64. In het totaal werden 40 intredeboeken aangetroffen die de geboortedatum en de intrededatum (professie) vermeldden.

§ 1. DE ACTIEVE CONGREGATIES

(tabel 7, in bijlage)

Periode 1801-1830

Voor de kloosters die toen reeds gesticht waren en novicen aanvaardden stellen we vast dat op de 78 intreden bijna één derde van de novicen (25 of 32%) tussen de 19 en de 22 jaar oud was. Bij ruim 30% schommelde de leeftijd tussen de 23 en de 26 jaar. Ouder dan 38 jaar treffen we praktisch geen kandidaten aan.

Periode 1831-1860

Bekijken we de leeftijden waarop men toen binnentrad dan merken we vooreerst op dat hier meer zusters intraden die reeds tamelijk oud waren. Namelijk 3% van 576 intreden zijn ouder dan 39 jaar. In de vorige periode 1801-1830 trad vanaf die leeftijds-klasse nauwelijks 1,3% binnen. De reden van de «veroudering» is wellicht te vinden bij het feit dat deze periode kan beschouwd worden als de grote stichtingsperiode van de 19de eeuw. De «godvruchtige» juffrouwen die meermaals aan de basis liggen van

Tabel 7

Leeftijd actieve congregaties

leeftijd	periode 1801-1830	periode 1831-1860	periode 1861-1890	periode 1891-1914	totaal
15-18	6	46	143	251	446
19-22	25	206	541	706	1478
23-26	24	176	443	433	1076
27-30	13	85	151	108	357
31-34	4	32	40	21	97
35-38	5	13	11	6	35
39-42		3	6	1	10
43-46	1	3	2		6
47-50		4	1		5
51-54		6	2		8
55-60		2	1		3
totaal	78	576	1341	1526	3521

een congregatie en die dus ook als religieuzen in het intredeboek vermeld staan hebben dikwijls reeds een oudere leeftijd bereikt op het ogenblik dat de congregatie start en zij als religieuzen worden beschouwd. Wellicht is ook de 6,4% van de leeftijds-klasse 35 tot 38 jaar in de periode 1801-1830 aan ditzelfde fenomeen te wijten. Bovendien dient eveneens rekening worden gehouden met het feit dat vele kandidaat-novicen wachtten alvorens in te treden tot het politieke klimaat was verbeterd. Daardoor hadden ze ook reeds een tamelijk gevorderde leeftijd op het moment van hun intrede.

De grootste groep wordt net zoals in de vorige periode gevormd door de 19- à 22-jarigen : 35,8% of 206 van het totaal aantal intredenen.

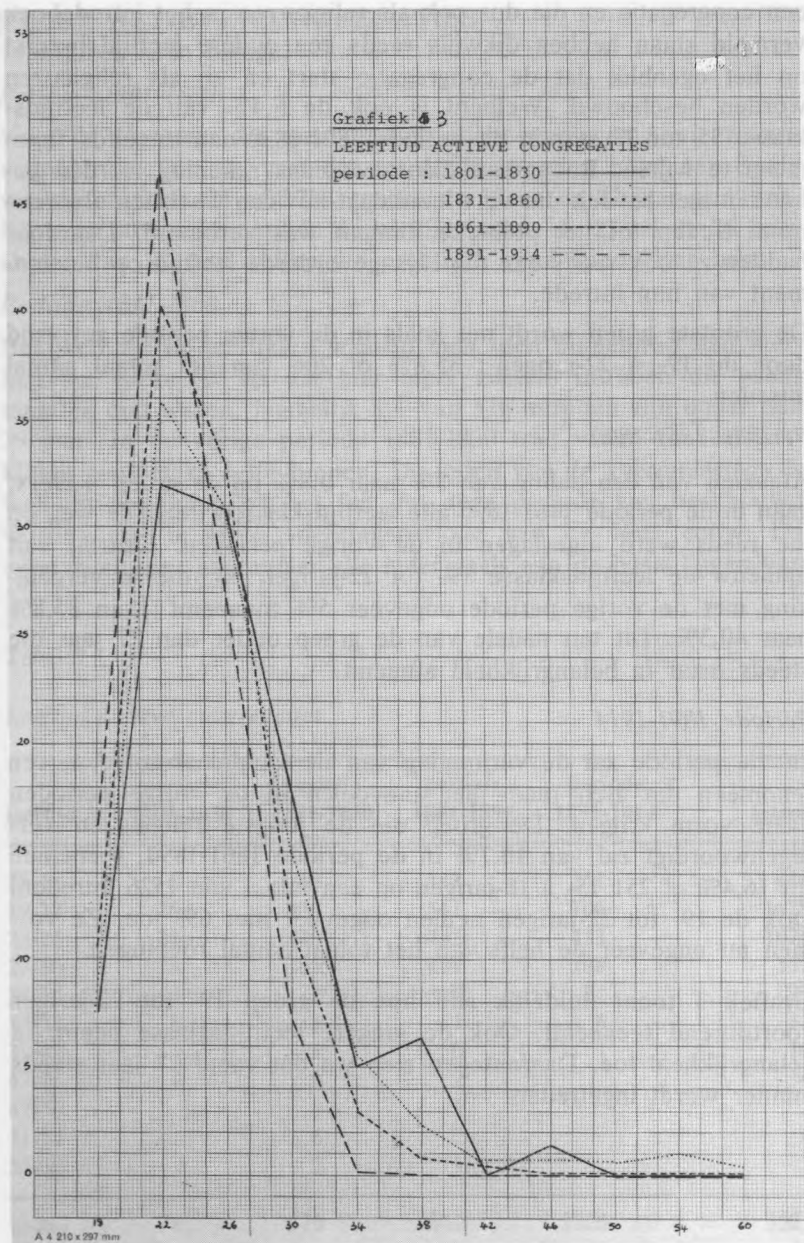
Periode 1861-1890

Afgezien van een daling van 3% naar 0,8% bij de groep +39ers, gaan in de periode 1861-1890 alle leeftijdsklassen dezelfde weg op die reeds werd ingeslagen in de vorige perioden. Daarbij valt opnieuw de leeftijdsklasse 19- tot 22-jarigen op, die in vergelijking met de vorige periode ongeveer 5% toeneemt : van 35,8% naar 40,3%. Dit ten nadele van de groep ouder dan 27 jaar die steeds maar in belangrijkheid afneemt.

Periode 1891-1914

In die periode zal de verjonging van de kandidaat-novicen, een fenomeen dat zich reeds liet aanvoelen in de vorige perioden vaste vorm krijgen. De groep die de jongste religieuzen vertegenwoordigt zal van 10,7% in de periode 1861-1890, toenemen tot 16,4% of 251 15- à 18-jarigen op een totaal van 1526 intredenen. Ook de 19- tot 22-jarigen nemen ongeveer met 6% toe. Ze vormen nu ongeveer de helft van het totaal aantal roepingen.

Grafiek 3 toont duidelijk aan hoe de groep 19- tot 22-jarigen voortdurend toeneemt. Ook de jongere leeftijdsklasse neemt in belangrijkheid toe. Daarentegen zien we dat vanaf 27 jaar steeds minder wordt ingetreden.

§ 2. DE CONTEMPLATIEVEN⁶⁵

(Grafiek 4 en tabel 8).

Door het relatief kleine aantal religieuzen die we bij de contemplatieven hebben kunnen registreren, valt het ons moeilijk hier te spreken van een algemene trend in de intredeleeftijd. Wel valt het ons op dat de meeste intreden gebeuren op 23- tot 26-jarige leeftijd ; in de periode 1890-1914 horen meer dan de helft van de kandidaat-religieuzen in deze categorie thuis : 53,3% of 32 op 60 totaal aantal intreden. In dezelfde periode zal het percentage 19- à 22-jarigen met bijna de helft verminderen. Er is hier dus duidelijk een veroudering van de kandidaten vast te stellen. Over de gehele periode werd geen enkele intrede vastgesteld vóór de 19 jaar.

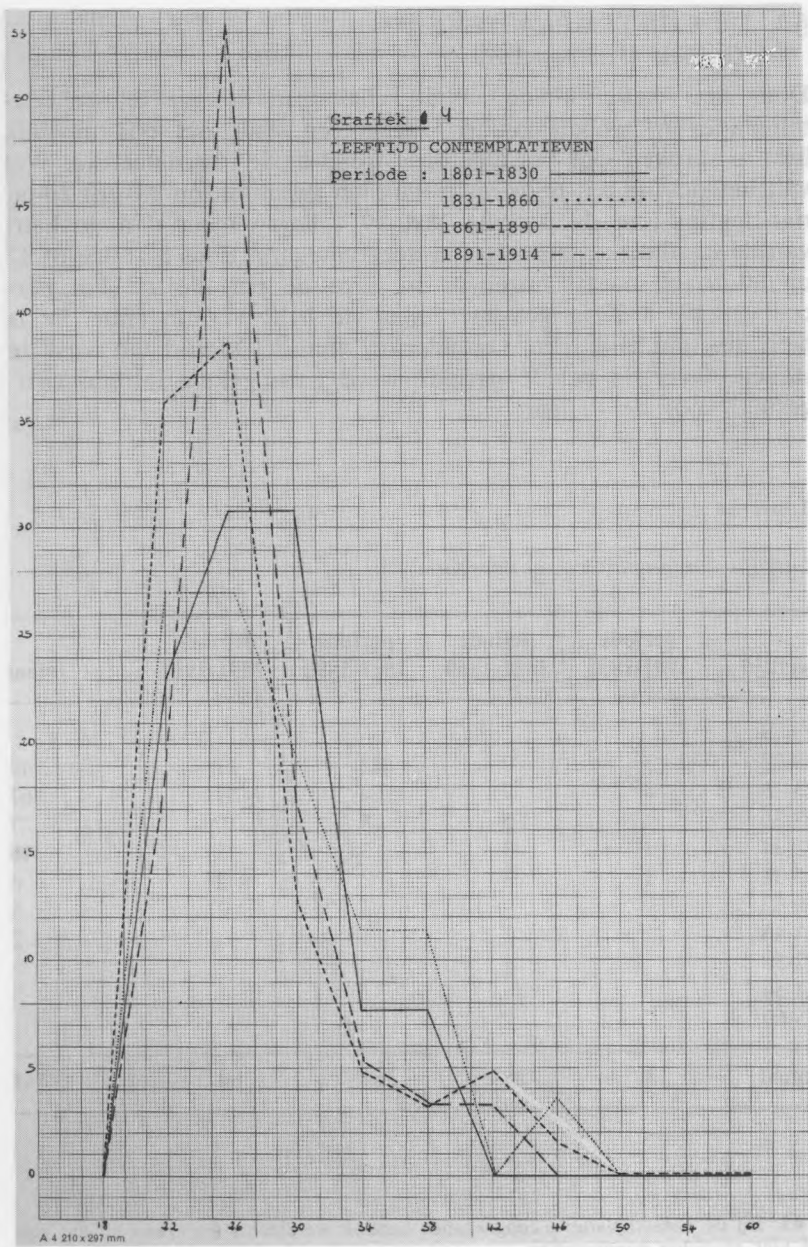
Tabel 8

Leeftijd contemplatieve congregaties

leeftijd	periode 1801-1830	periode 1831-1860	periode 1861-1890	periode 1891-1914	totaal
15-18					
19-22	3	7	23	11	44
23-26	4	7	24	32	67
27-30	4	5	8	10	27
31-34	1	3	3	3	10
35-38	1	3	2	2	8
39-42			3	2	5
43-46		1	1		2
47-50					
51-54					
55-60					
totaal	13	26	64	60	163

65. Bij de contemplatieve congregaties hebben we slechts gegevens bij die van de vier gestichte congregaties.

De vrouwelijke religieuze roepingen 1802-1914

§ 3. BESLUIT

Bij de actieve congregaties is het duidelijk dat de leeftijd van intrede schommelt tussen de 19 en de 26 jaar. Binnen die categorie zal voornamelijk de groep 19- à 22-jarigen toenemen. Ook treden er steeds meer in tussen de 15 en 18 jaar oud.

De reden waarom zoveel jongeren het klooster binnentreden is gedeeltelijk te wijten aan het feit dat, nadat de weeskinderen hun jeugd in het weeshuis van de congregatie hebben doorgebracht, ze dikwijls ook als kloosterlinge in het klooster wensen te blijven.

De omvang van dit fenomeen is moeilijk na te gaan ; de intredeboeken vermelden immers de afkomst van de zusters niet.

We kunnen hier dus duidelijk spreken van een verjonging bij de kandidaat-religieuzen. Bij A. BARBAIX, die de gemiddelde professionele leeftijd bij de Zusters O.L.V. ten Bunderen van Moorslede berekende, zien we dat eveneens een verjonging gedurende de periode 1801-1900 wordt waargenomen⁶⁶. Na 1900 stijgt opnieuw de gemiddelde professionele leeftijd in deze congregatie. Wel dient worden opgemerkt dat de gemiddelde intredeleeftijd hier hoger ligt dan door ons waargenomen. Ook bij A.J.M. ALKEMADE wordt de leeftijd van 24 tot 26 jaar als gemiddelde intrede-leeftijd beschouwd⁶⁷.

De gemiddelde leeftijd waarop men intreedt bij de contemplatieven ligt hoger. De groep 23- tot 26-jarigen is hier veel omvangrijker dan bij de actieve congregaties. M.-T. MATTEZ wijst erop dat hier waarschijnlijk twee redenen aan de basis liggen : het binnentreden in een actieve congregatie stuit wellicht minder op weerstand bij de ouders dan wanneer men beslist in een beschouwende orde te treden en de leeftijd waarop men besluit zijn leven door te brengen in een slotklooster ligt hoger dan voor het intreden in een actieve congregatie⁶⁸.

Maar misschien kan de sociale afkomst hier eveneens een rol

66. A. BARBAIX, *Zeven eeuwen ten Bunderen. Geschiedenis van het klooster Onze-Lieve-Vrouw Ten Bunderen*, Moorslede, 1971, pp. 651-654.

67. A.J.M. ALKEMADE, *op. cit.*, p. 131.

68. M.-T. MATTEZ, *art. cit.*, p. 680.

spelen. Zoals reeds vroeger gezegd recruterende de contemplatieve kloosters meestal uit stedelijke milieus. Alvorens in te treden hebben de contemplatieven wellicht een langere schooltijd achter de rug dan de zusters op het platteland. Een onderzoek naar de graad van ontwikkeling bij de religieuzen, zowel actieven als contemplatieven zou hier meer zekerheid brengen.

SLOT

De studie van de Westvlaamse vrouwelijke religieuzen kan zeker nog niet als voltooid worden beschouwd. Een belangrijke bijdrage dient nog worden geleverd voor wat de sociale origine van de kloosterzusters betreft. Ongetwijfeld kunnen erfenis-aangiften en vermogensstudies dienaangaand meer opheldering geven. Een voorbeeld van dergelijk onderzoek is de bijdrage van R. MERTENS die de sociale structuur van de congregatie der Zusters H. Vincentius à Paulo te Zomergem bestudeerde⁶⁹. Met behulp van een aantal gelijkaardige micro-onderzoekingen, zal onze macro-benadering kunnen verfijnd en genuanceerd worden. Het belang van onze studie bestaat er vooral in dat we de trend en de hoofdproblemen hebben kunnen vastleggen.

69. Deze studie zal eerlang verschijnen in het *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*.

ALFONS DE MEESTER EN DE OORLOGSSCHADE 1914-1918

B. JANSSENS de BISTHOVEN

Te Brugge geboren op 29 mei 1877 volgde Alfons De Meester de humaniora in het Sint-Lodewijkscollege, de wijsbegeerte in Roeselare en de theologie aan het Grootseminarie te Brugge. Hij werd priester gewijd op 14 april 1900 te Leuven, waar hij op 10 juli 1903 het licentiaat in het kerkelijk recht behaalde. Toen begon zijn profesoraat aan het Grootseminarie te Brugge, waar hij kerkelijk recht, opvoedkunde en Gregoriaanse zang doceerde. Vanaf 30 januari 1913 was hij tegelijk diocesaan inspecteur van de colleges. Hij is overleden te Brugge op 18 september 1959.

Gedurende de oorlogsjaren 1914-1918 beleefde hij het opeisen en de bezetting van het Grootseminarie door bemanning van de Duitse vloot en de verhuizing van het Seminarie naar verscheidene andere gebouwen. Van deze gebeurtenissen schreef hij een omstandig verslag, bewaard in het archief van het Seminarie. Hij had een duidelijke belangstelling en bevoegdheid op historisch gebied, zoals P. Declerck het vermeldt en de levensschets gepubliceerd in deze *Handelingen*, dl. 97, 1960, blz. 265-267.

Onmiddellijk na de oorlog schreef A. De Meester een voordracht over de verwoestingen in Westvlaanderen, met de bedoeling daarover te gaan spreken in Noord-Amerika, om financiële steun voor de wederopbouw te vragen. In het begin van 1919 vertrok hij, met L. Goetgeluck, cigarenhandelaar in de Steenstraat, nr. 91, en Rodolf Hoornaert, secretaris van het Bisdom. Zij

reisden langs Parijs om, waar zij in het Hôtel des Saints Pères, Boulevard Saint-Germain, verbleven, totdat zij plots naar Brugge werden teruggeroepen, omdat kardinaal D. Mercier zich tegen een afzonderlijke actie van en voor het bisdom Brugge verzette. De inleiding van de conferentie was in Parijs geschreven, op briefpapier van het Hôtel. De volledige eigenhandige tekst, op 26 bladen papier, is in het Archief van het Bisdom bewaard, onder nr. N/62. De auteur is rijk gedocumenteerd en beschrijft nauwkeurig de luister van de Westvlaamse steden en dorpen vóór de Duitse inval en, in scherpe tegenstelling, de uitzichtloze verwoestingen aangericht te Ieper, Diksmuide, Nieuwpoort, Veurne en 75 andere geteisterde gemeenten. Een boeiend verhaal van iemand die zin heeft voor objectiviteit zodat het een document van waarde is voor de geschiedenis. Toch ontsnapt de auteur niet aan de toen heersende vergeldingsgeest, wanneer hij in hartstochtelijke uitvallen de baldadigheden van de vijand aanklaagt.

Na de inleiding zijn er drie delen : I Ieper ; II Diksmuide, Nieuwpoort en Veurne ; III De verwoeste dorpen langs de IJzer. Uit deel II volgt een uittreksel over de Sint-Niklaaskerk te Diksmuide :

Seule à Dixmude l'église St.-Nicolas était grande et les jolies maisons patinées par l'atmosphère de brume et de sommeil, qui se serraient contre elle, ne semblaient là que pour accentuer ses grandes proportions. De ce beau monument, curieux spécimen des âges successifs de l'art ogival, il ne reste plus qu'un lugubre pan de muraille. Et ce n'est pas seulement la majesté de l'édifice religieux que nous pleurons, — bien qu'il fut l'un des plus beaux de la Flandre, — mais encore la perte de tous les trésors qu'il contenait.

Près du maître-autel s'élevait un riche tabernacle de marbre et d'albâtre en forme de tourelle, œuvre d'un brugeois, Jérôme Stalpaert, datée de 1614. Tous près se trouvaient de belles stalles portant la date de 1640 et le nom de Jean Taillebert. On remarquait dans l'église de belles dinanderies, de fines boiseries, des panneaux d'excellents peintres.

Mais ce que l'église conservait de plus précieux c'était son jubé du XVIIe siècle et son tableau de Jordaens. Le jubé, fameux dans

l'histoire de l'art, était une merveille de sculpture, une vraie dentelle de pierre d'une incroyable finesse, transparente à force d'avoir été fouillée par le ciseau le plus hardi et le plus délicat. Des statuettes polychromées jetaient une note de couleur discrète au milieu des arcatures compliquées et variées à l'infini. L'auteur, nommé Jean Bertet, avait achevé ce travail admirable en 1539. Cette œuvre d'art, dont M. Stübben (*Die Bauwelt*, 14 janvier 1915), un des principaux architectes actuels de l'Allemagne, disait que sa perte serait irréparable, est à jamais perdue. Épargnée par les obus, elle ne résista pas à la furie de la soldatesque allemande, qui la détruisit à coups de crosse (J. Massart, *Comment les belges résistent à la domination allemande*, p. 153).

Le tableau de Jordaens était un des morceaux les plus puissants du maître. Il représentait *l'Adoration des Mages*. Bien que le peintre se fut inspiré de Rubens, il avait donné là toute la mesure de sa fougue, de sa hardiesse et de son talent. L'encombrement des figures prêtait à la scène une vie qui faisait pardonner ce défaut, et le riche coloris aidait à oublier le manque de sentiment religieux de certains personnages très jordaenesques (H. Kervyn de Lettenhove, *Histoire de Flandre*, p. 164). Sous les feux du bombardement le vénérable doyen de Dixmude, M. Moulart, avait sauvé cette toile précieuse et l'avait mise à l'abri dans les sous-sols de l'institut des Frères de Charité. Existe-t-elle encore ? L'humidité ne l'a-t-elle pas détériorée ? Les obus n'ont-ils pas déchiété la place où elle était enfouie ? Jusqu'ici les recherches pour retrouver l'œuvre n'ont pas abouti. Puisse-t-elle un jour réapparaître pour la joie de tous ceux qui aiment les choses de beauté. A la bibliothèque de Dixmude on conservait quelques manuscrits remarquables, notamment un très beau livre d'heures enluminé par Simon Bening, et de précieuses archives.

Hélas, l'église, son jubé, ses trésors, le béguinage et ses reliques, l'hôtel de ville, la bibliothèque, les vieilles maisons et les vieux ponts, tout est perdu. Dixmude, la vieille et paisible cité, qui semblait vivre de ses lointains souvenirs et de ses pieuses traditions, a été, elle aussi, victime de la plus effroyable et de la plus cruelle barbarie que le monde ait connue. Dixmude n'est plus même une ville en ruine, c'est un amas sans nom de décombres ! Quelle perte et quel crime !

Et dénonçons ici le cynisme et la mauvaise foi de nos barbares

ennemis ! Ils ont osé affirmer que la destruction de Dixmude était non leur fait mais celui des alliés. Le sinistre von Bissing d'odieuse mémoire a osé le proclamer par voie d'affiches, apposées le 5 juillet 1915 sur les murs de Bruxelles : «Ce sont, dit-il, les obus anglais et français qui ont changé en un amas de ruines la ville de Dixmude, sa majestueuse église de Saint-Nicolas, son précieux jubé et son béguinage». — Contre cet odieux mensonge nous pourrions citer cent témoignages. Voici le récit de M. Moulaert, le vénéré curé-doyen de la ville : «Le 20 octobre au matin (1914), écrit-il, comme je traversais la place du marché, je rencontrai un officier belge de l'état-major ; je lui demandai si la ville n'était pas en danger. Il me répondit qu'il ne le croyait pas, malgré les approches des Allemands, parce que Dixmude était une ville ouverte ; qu'il ne voyait pas l'intérêt que les Allemands auraient à détruire cette agglomération... J'étais encore sous l'impression de cette rassurante conversation, quand un obus éclata à deux pas de ma maison sur la toiture de l'église. D'autres lui succédèrent rapidement, toujours au même endroit environ. *Il était évident que l'église était particulièrement visée.* Beaucoup de ces obus étaient incendiaires et de très gros calibre»¹. Bientôt le bombardement devient si violent que le doyen est obligé de se réfugier avec ses ouailles dans les caves. De loin il voit les flammes qui lèchent la toiture et la tour de cette église, à l'embellissement de laquelle il avait travaillé avec amour et consacré une grande partie de sa fortune. Voilà le bombardement qui redouble ; les voûtes des caves elle-mêmes menacent de s'effondrer. Il semble que la dernière heure est venue pour tous. Alors le vieux doyen, prenant la parole et bénissant tous ceux qui l'entourent leur dit : «Ne tremblez pas, mes chers amis, vous mourrez pour la plus belle et la plus sainte des causes, celle du droit et de la justice. Vous êtes des victimes, des martyrs» (Lettre du doyen à M.H. Kervyn de Lettenhove).

1. Te vergelijken met de bondige beschrijving van de gebeurtenissen door dezelfde Théophile Moulaert, — deken van Diksmuide sedert 17 juli 1895, overleden te Woodfordbrigde, Essex, op 11 november 1916, — in een brief van 2 december 1914 aan E. Hosten, uitgegeven door L. DEVLIEGHER, *Oorlogsdagboeken uit de streek tussen IJzer en Leie*, Brugge, 1972, blz. 122-123.

A ce moment un long craquement emplît l'air et se répercute au loin, malgré la violence de la canonade : les Dixmudois cachés au fond de leur cave ont entendu sonner le glas de leur ville. C'était en effet le gros bourdon qui était venu se briser sur le parvis de l'église en feu.

L'agonie de Dixmude dura cependant quatre jours encore. Car, du 20 octobre au 24 ce fut la rafale terrible et ininterrompue d'obus allemands... Et après qu'elle était bien morte, les Allemands ont continué jusqu'au bout à la violer...

Het slot van deze nooit uitgesproken voordracht is een warme oproep tot solidariteit en hulp voor de wederopbouw van de geëisterde kerken, scholen en kloosters, opdat deze gebouwen en hun mobiliair door de vrijgevigheid van velen hersteld zouden worden.

Tot versantwoordig

Aan de Signar van Michel J.A. VAN CUYCK werd het nu het eerst een studie gewijd. Nogtans was hij de man die voor die 30 jaar lang de «betwiste» «daken» van het museum draagt. Gedurende twintigjarige jaren van dienst aan het Oostvlaams museum met name (de MUSEUM, Edouard HAMMAN, Eerste BEERNAERT, Louis & Sigard BAENS in de hoofdzaak gingut wonen, HAMMAN zelfs in Parijs.

Meer dan 100 jaar zijn verlopen sedert het overlijden van M. J.A. VAN CUYCK. Meer dan 100 jaar werd deze kantenaar compleet verwaarloosd door kanshistorici. 100 jaar is nu de tijd ginge ontsiedig veel gegruis voorged verlopen... Een sprong maak, vooral nu, in een tijd waarin ook de kleinvertoers en vorige eeuw een sterke afrijnde belangstelling wettan.

Deze eerste studie wil dan ook niet meer zijn dan een eerste maal-«kennings» van de weinige exacte gegevens die nu nu nu over deze schilder konden terugvonden. De Incentie, zowel in de biografie en in de catalogi van die volk voorstellingen alrijck nu kunnen alleen door «weerdige» geschiedkundigen gedicht worden. Om verdere te zijn ook nog verre van ontsiedig. In elk geval willen wij iets meer bieden dan het wat zinnige maal VAN CUYCK's naam in de BENLIZET (1911). Daar is eenmaal de een 1911 (de. Flamje.

**DE OOSTENDSE KUNSTSCHILDER
MICHEL T.A. VAN CUYCK (1797-1875).
BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE
19e EEUWSE BELGISCHE SCHILDERKUNST.**

Norbert HOSTYN

Ter verantwoording

Aan de figuur van Michel T.A. VAN CUYCK werd tot nu toe nooit een studie gewijd. Nochtans was hij de man die meer dan 50 jaar lang de onbetwiste «deken» van het overigens mager Oostends kunstenaarsmilieu was, teméér daar àlle Oostendse kunstenaars met faam (de MUSIN's, Edouard HAMMAN, Euphr. BEERNAERT, Lionel & Edgard BAES) in de hoofdstad gingen wonen, HAMMAN zelfs te Parijs.

Meer dan 100 jaar zijn verlopen sedert het overlijden van M.T.A. VAN CUYCK. Meer dan 100 jaar werd deze kunstenaar compleet verwaarloosd door kunsthistorici. 100 jaar : in die tijd gingen oneindig veel gegevens voorgoed verloren... Een spijtige zaak, vooral nù, in een tijd waarin voor de kleinmeesters uit vorige eeuw een steeds stijgende belangstelling bestaat.

Deze eerste studie wil dan ook niet meer zijn dan een provisoir naast-elkaar-plaatsen van de weinige exacte gegevens die we tot nu toe over deze schilder konden terugvinden. De lacunes, zowel in de biografie als in de catalogi zijn dan ook vooralsnog talrijk en kunnen alleen door welwillende privéverzamelaars gedicht worden. Ons onderzoek is dan ook nog verre van beëindigd. In elk geval willen wij iets méér bieden dan het éne zinnetje naast VAN CUYCK's naam in de BENEZIT (uitg. 1966) : «*paysagiste vers 1842 (Ec. Flam.)*».

Biografische gegevens

1797 Michel-Thomas-Antonius VAN CUYCK wordt op 19 augustus te Oostende geboren als zoon van Michaël-Antonius VAN CUYCK (Nieuwpoort 1764 - Oostende 1843) en Joanna-Maria-Theresia KEMPE (Oostende 1779-1809).

Michaël-Antonius stond bekend als «*boutiquier*» en woonde aan de Sulferprijmstraat 8 (de huidige Ooststraat). Hij beoefende de schilderkunst als amateur.

Een broer van Michel T.A. VAN CUYCK, Antonius-Hypolite (Oostende 1805-1869) werd eveneens kunstschilder.

Hun moeder stierf op 10 september 1809. In 1814 zou de vader een tweede maal huwen, met de Brugse Maria-Rosa ALMEY (1784-1859).

1811 Michel T.A. VAN CUYCK ontving zijn artistieke opleiding aan de Brugse Academie : in 1811 wordt de veertienjarige VAN CUYCK ingeschreven als leerling van dat illustere instituut dat toen nog onder het bestuurschap van Joseph-Angelus VAN DER DONCKT (1757-1821) stond.

De eerste drie jaren volgde hij de afdeling «*Figuren*», de volgende twee jaar de afdeling «*Naar het plaaster*» en het laatste jaar van zijn opleiding de klas «*Naar het Model*».

1816 VAN CUYCK behaalt er een Eerste Prijs voor Compositie en een Tweede Prijs naar het Plaaster.

1817 M.T.A. VAN CUYCK beëindigt zijn studies aan de Brugse Academie en vestigt zich definitief in zijn geboortestad.

1820 Op 11 september huwt hij er Maria-Ludovica VANDEVENNE (Gent 1800 - Oostende 1873). Zij kregen negen kinderen, allen te Oostende geboren.

Zij woonden te Oostende aan de Kerkstraat 41.

Twee van zijn zoons, Michel-Thomas-Séraphin VAN CUYCK (1822-1890) & Edouard-Johannes VAN CUYCK (1828-1893) zouden later ook kunstschilder worden.

Een besluit van Koning Willem I (13 april 1817) bepaalde dat er in elke stad een school moest opgericht worden om jongeren en ambachtslui de beginselen van het tekenen en de architectuur bij te brengen, dit in het kader van de algemene maatregelen ter verbetering van het onderwijs. In uitvoering hiervan werd er op 12 december 1820 een «*School van Teeken- en Bouw-kunde*» opgericht te Oostende. M.T.A. VAN CUYCK was er de eerste bestuurder van. De school kende een nederig begin : er waren slechts twee

professoren die elk een jaarlijkse vergoeding van 150 guldens kregen. De ene onderwees het tekenen, de andere architectuur. Beide hadden een assistent die 100 guldens 's jaars verdiende.

De bekende schilder van stads- en havengezichten, François BOSSUET (1798-1889), die toen nog bij de Oostendse havendiensten werkzaam was, werd de eerste tekenleraar van die Academie. In 1828 echter werd hij om zijn verdiensten naar Brussel geroepen om er aan de Academie tekenen en perspectief te onderwijzen. VAN CUYCK bleef tot in 1874 onderricht geven in de Teken-school en wel in de disciplines tekenen naar gipsen en hoofden, en tekenen van ornamenten en torso's.

- 1827 Het aanspoelen van een reusachtige walvis op 4 november 1827 zorgde voor enkele geanimeerde weken in het anders ingeslapen winterse Oostende : die ongewone gebeurtenis lokte tal van nieuwsgierigen naar het strand ten oosten van de haven alwaar het dode dier te zien was. Herman KESSELS, die de walvis had opgekocht bouwde rond die gebeurtenis een groots volksfeest op. Michel VAN CUYCK zou op zijn manier actief betrokken raken in die walvishistorie, die dus bijzonder lucratief uitviel voor hem : KESSELS bestelde bij hem twee ontwerpen voor litho's die door het bekende atelier van Jean-Baptiste JOBARD op steen werd gezet en beide gedrukt op 2.000 exemplaren. De ene prent stelde de walvis voor zoals ze op 4 november 1827 aanspoelde op het Oostendse ooststrand ; de tweede, het grootse feest dat op 18 november 1827 gegeven werd tijdens de ontledingswerkzaamheden aan de walvis.

Voor het tentoonstellingspaviljoen dat KESSELS voor het walvis-skelet liet bouwen, en dat verschillende landen zou aandoen, bestelde hij bij VAN CUYCK een suite van 22 schilderijtjes. BERNAERT, de chroniqueur van alle activiteiten rond de walvis, schreef er als volgt over :¹

«... à l'intérieur et le long de la cloison de la galerie, sont vingt-deux tableaux peints par Mr. VAN CUYCK, tous relatifs aux armemens et pêches maritimes, à la chasse aux phoques et aux ours etc. — On remarque entr'autres sujets, L'arrivée à Ostende de la Baleine, remorquée par trois chaloupes de pêche. La scène de l'ouverture du cadavre de l'animal sur le rivage. Une vue du bas-

1. BERNAERT, *Notice sur la baleine échouée près d'Ostende le 5 novembre 1827, et sur les fêtes données par H. KESSELS*, Oostende (J. Elleboudt), 1828.

sin d'Ostende, prise de l'entrée du Canal de Bruges, représentant en perspective l'Hôtel de Commerce, le pavillon de la Baleine, le débarquement des tonnes d'huile provenant du cétacée, etc.».

Deze tekst brengt natuurlijk tal van vragen met zich mee : jacht op zehonden, jacht op ijsberen... Mogen we daaruit besluiten dat VAN CUYCK ooit zelf eens is meegevaren naar de noordelijke wateren en er getuige was van dergelijke jachten ? Of werkte hij in dit geval naar gravures (en) (of) naar-horen-zeggen ? Kunnen we het ooit nog achterhalen ? En waar zijn die 22 werkjes nu beland ?

ca. 1845 Wanneer VAN CUYCK anno 1846 een landschap «*Jedburgh-Abbey*» exposeerde te Brugge, mogen we redelijk aannemen dat VAN CUYCK ca. 1845 of eerder inderdaad in Zuid-Schotland is geweest. Toen VAN CUYCK op reis was in Roxburghshire, die prachtige landstreek tussen Newcastle en Edinburgh, was die van 1447 tot 1220 gebouwde abdij niet meer dan een grote ruïne, waarvan slechts een klein gedeelte in gebruik was voor de parochiale diensten. Pas in 1875 zou de bouwval gerestaureerd worden. Van andere Schotse landschappen van VAN CUYCK weten we vooralsnog niets.

Hetzelfde kan gezegd worden van zijn gezichten uit Grez-Doiceau : hij zal er zeker geweest zijn. Maar wat hij nu uitgerekend in dat kleine dorp nabij Waver kwam doen is ons nog een raadsel : had hij er vrienden ? familie ?

1846 De Stad Oostende bestelt bij hem een groot schilderij voor het Stadhuis : «*De Grote Markt anno 1641*».

1853 Voor de decoraties van de stad ter gelegenheid van het huwelijk van de Kroonprins, de latere Leopold II, in augustus 1853, schilderde M.T.A. VAN CUYCK de triomfboog die aan de ingang der St. Thomasstraat werd opgesteld.

1874 In het najaar hervatte M.T.A. VAN CUYCK voor de 54^e keer zijn onderricht in de klassen Tekenen naar hoofden en gips en Tekenen van ornamenten en torso's. Ziekte belette hem echter regelmatig de klassen te leiden. Meestal werd hij vervangen door Edouard VAN CUYCK, zelf professor in de tweede leergang.

1875 Michel VAN CUYCK overleed op 10 mei, om 2 uur 's morgens. Een kleinzoon van hem, Alphonse-Eduard (°Oostende 1857) maakte een portret van de overledene op zijn sterfbed. Hij werd te Oostende begraven op woensdag 12 mei.

Een eerste evaluatie

Omzeggens alle Belgische steden kenden in die tijd hun eigen «VAN

CUYCK's». Alleen droegen zij elders andere namen. Te Gent bijvoorbeeld, waren het kleinmeesters als François BOULANGER (1819-1873) en Pieter-Frans DE NOTER (1779-1842). Allen hadden met Michel VAN CUYCK die zoete, bekoorlijke romantisch-realistische visie gemeen in hun stadsgezichten. De unieke situatie van de stad Oostende als haven, toeristisch bad-strand én stad, maakte van VAN CUYCK een uniek geval; of om het met de woorden van Frank EDEBAU te zeggen: «*Michel Van Cuyck, een echte Oostendse schilder (Oostende 1797-1875) die op bijzonder geslaagde wijze de glimlach van een zomerseizoen op een strand dat in de mode is, weergeeft. Hij schildert nauwkeurig de als speelgoed hotsende badkoetsjes, de elegante heren, de dames met hoepelrok en de kinderen als salonpoppen*»².

Zijn kunst had nooit de bedoeling Grote Kunst te zijn: het waren bevalige werkstukjes zonder meer. En daarvoor was Oostende, met zijn vele zomergasten een dankbaar afzetgebied: want het feit dat op lokaal vlak relatief weinig schilderijen van VAN CUYCK terug te vinden blijken te zijn, doet ons vermoeden dat het vooral welstellende vreemdelingen waren die zijn schilderijtjes naar huis meenamen als souvenir.

Hoogstaande kunst is het dus zeker niet, documentair is ze echter van het grootste belang: in zijn litho's en schilderwerken liet Michel VAN CUYCK ons heel wat betrouwbaar beeldmateriaal over het verdwenen Oostende na.

Voorlopige catalogus der schilderijen

1-22. — Een suite van 22 schilderijtjes met scènes uit de jacht op zeehonden en ijsberen, en taferelen betreffende de in november 1827 aangespoelde walvis, de «Koninklijke Walvis van Oostende». Ze zouden behoord hebben bij de uitrusting van de reizende tentoonstelling van KESSELS, de man die met het skelet de beschaafde wereld rondreisde.

Volgens BERNAERT werden ze in het demonteerbare paviljoen, dat overall de tentoonstelling begeleidde, opgehangen. Van die 22 werden er 3 gespecificeerd door BERNAERT:

- Drie visserssloepen slepen de walvis tot aan de haven van Oostende.
- Het openen van de dode walvis.

2. (F. EDEBAU), *Oostende in de Kunst* (tentoonstellingscat.), Oostende, 1964, p. 5.

— Het Handelsdok vanaf het Kanaal van Brugge gezien ; met gezicht op het Hôtel du Commerce, het walvispaviljoen, het afladen van tonnen wavistraan.

Herkomst : door Herman KESSELS gekocht aan M.T.A. VAN CUYCK. Huidige eigenaar onbekend.

Bibl.: BERNAERT, *Notice sur la baleine échouée près d'Ostende le 5 novembre 1827, et sur les fêtes données par H. KESSELS*, Oostende (J. Elleboudt), 1828.

23. BERGLANDSCHAP

24. ABDIJRUINE AAN DE OEVERS VAN EEN MEER
aquarel

Tent.: 23 & 24 beide geëxposeerd in het Salon van de Kon. Academie te Brugge, 1843.

24 werd aangekocht voor de tombola.

Bibl.: *Exposition de 1843. Notice des ouvrages de peinture, sculpture, lithographie et dessin exposés au Salon, ouvert par l'Académie Royale de Peinture, Sculpture et Architecture de la Ville de Bruges, pour l'Encouragement des Beaux-Arts, le 5 juillet 1843*, Brugge, 1843, p. 13, nrs. 84 & 85.

25. GEZICHT OP HET DORP GREZ-DOICEAU, WEG VAN LEUVEN NAAR NAMUR.

26. GEZICHT OP JEDBURGH-ABBEY IN ROXBURGHSHIRE (Z. SCHOTLAND).

Tent.: 25 & 26 beide geëxposeerd in het Salon te Brugge, 1846.

Bibl.: *Exposition de Bruges... 1846...*, Brugge, 1846, p. 17, nrs. 90 & 91.

Een brief van M.T.A. VAN CUYCK, bewaard in het Brugge Stadsarchief, handelt over deze inzending voor het Salon :

Het nr. 25 stelde hij te koop voor 300 fr, het nr. 26 voor 250 fr.

Cat. Nr. 26 is wellicht te identificeren met het schilderij in de verzameling Maurice DECLERCK te Oostende.

Betreffende deze schilderijen verschenen anno 1846 kritieken in de «*Journal de Bruges*» :

«*Il y a de fort bonnes choses dans le tableau de M. Van Cuyck (90) ; le mouvement du terrain est bien étudié et bien rendu ; mais y a-t-il rien de plus désagréable que ce village, dont le blanc criard fait tâche sur un fond exagéré d'outremer ?*»

(*Journal de Bruges*, 22 juli 1846).

«*Savoir choisir son sujet, le choisir de manière à présenter tout d'abord au regard des lignes harmonieuses, c'est le premier talent du paysa-*

giste. Voila pourquoi le N° 91 plaira difficilement à tous les amateurs. C'est une vue de Jedburg-Abbey Roxburgshire, par M. Van Cuyck.

Ce vaste édifice placé sur une hauteur et coupant le ciel par une ligne horizontale détruit l'effet pittoresque, au point de nous rendre presque indifférents aux bonnes qualités du tableau. Car il y a du mérite, sans doute, dans un paysage où l'on trouve de belles eaux, de beaux terrains, des animaux bien dessinés, et qu'allais-je dire ? des figures bien touchées ? oh non ! sans doute ; car enfin, est-ce une figure que cette manière de bouvier que je vois au premier plan ?»

(Journal de Bruges, 3 augustus 1846).

27. DE BRIK «DUC DE BRABANT» IN HET PAKIJS. SHETLAND 1846.

BRUSSEL, Kon. Museum van het Leger en van de Krijgsgeschiedenis (V-6.838).

De «*Duc de Brabant*» te midden het pakijs. Het schip vaart onder Belgische vlag.

olieverf op doek ; 61 x 77

getekend en gedateerd onderaan rechts : M. VAN CUYCK 1846

Herkomst : Het schilderij hoorde toe aan SCHOKEEL die de «*Duc de Brabant*» commandeerde tijdens de vaart naar de Shetlands.

Gift van Mevr. KRUSEMAN-SCHOKEEL, 22 oktober 1952.

Bibl.: Louis LECONTE, *Les ancêtres de notre force navale*, (Brussel), 1952, p. 238-239 (met afb.).

28. DE GROTE MARKT TE OOSTENDE ANNO 1641.

Eertijds OOSTENDE, Stadhuis

De Grote Markt, gezien uit het Westen. Links het stadhuis. Het plein is bevolkt met talloze figuren.

olieverf op doek ; 130 x 245

getekend en gedateerd 1846 onderaan rechts

opschrift : COMMANDÉ PAR LA VILLE

Bibl.: afb. in *La Saison d'Ostende*, 22, 16, 12 juli 1899.

H.L. PERMEKE, *Musée Communal d'Ostende. Catalogue descriptif illustré*, Oostende, 1897, p. 1.

M. VERKEST, Het museum van schilderijen te Oostende, in *Kunst*, 2, 7, 9 april 1898, p. 51.

V. FOUTRY, *Merkwaardige bladzijden uit de geschiedenis van Oostende*, Antwerpen (De Sikkel), 1938, p. 33. (afb.).

A. VERBOUWE, *Iconografie der gemeenten van West-Vlaanderen, 3. Iconografie van het arrondissement Oostende*, Brussel, s.d., p. 54, nr. 269.

29. DE MARKTPLAATS TE GREZ

Eertijds OOSTENDE, Stedelijk Museum.

De vrijheidsboom met enkele patriotten rond.

olieverf op doek ; 93,5 x 127,5.

getekend en gedateerd (1847) rechts onder.

Het schilderij werd ernstig beschadigd tijdens een gasexplosie en verduwen bij het afbranden van het Stadhuis in 1940.

Bibl.: H.L. PERMEKE, *op. cit.*, p. 24, nr. 52.

C. LOONTIENS, *L'histoire d'Ostende. expliquée au Musée Communal...*, Oostende, s.d.

30. KASTEEL TE GREZ

aquarel ; 57 x 71

getekend

Herkomst : geveild in het Paleis voor Schone Kunsten te Brussel, 14-15 april 1953.

Mogelijk omstreeks 1847 te dateren.

31. VLAAMSE KERMIS

OOSTENDE, Museum voor Schone Kunsten.

Vlaamse Kermis (Catalogus Nr. 31)
Oostende - Museum voor Schone Kunsten.

Een kermisfeest in open lucht in een dorpje ; talrijke personages. In de verte een heuvelachtig landschap vol atmosfeer. Het geheel in de stijl van bv. Ferdinand DE BRAEKELEER sr.

olieverf op doek ; 57,5 x 79.

getekend en gedateerd onderaan links : M. VAN CUYCK 1853

Herkomst : Legaat BRASSEUR, 1885.

In depot in het Stadhuis te Oostende.

Bibl.: H.L. PERMEKE, *op. cit.*, p. 21, nr. 37.

C. LOONTIENS, *op. cit.*

M. VERKEST, *op. cit.*

32. VLAAMSE KERMIS

Eertijds Oostende, Museum voor Schone Kunsten.

pendant van het voorgaande ; zelfde afmetingen.

Herkomst : Legaat BRASSEUR, 1885.

Vernietigd in de brand van het Stadhuis, mei 1940.

Bib.: als nr. 31.

33. GEZICHT IN DE KERKSTRAAT VANAF DE GROTE MARKT. OOSTENDE

OOSTENDE, Museum voor Schone Kunsten.

Rechts het oostelijk deel van het Stadhuis. Op het einde van de Kerkstraat tekent de St. Petrus & Pauluskerk zich af. Voor het stadhuis staan een vijftal marktkramers en een tiental kooplustigen.

olieverf op hout ; 24,5 x 23,5

getekend onderaan links : M. VAN CUYCK.

Valt te vergelijken met de litho «OSTENDE-RUE DE L'ÉGLISE». (zie verder). Het was in deze straat dat de kunstschilder woonde.

In bruikleen aan het Heemkundig Museum te Oostende.

34. HET STRAND TE OOSTENDE

OOSTENDE, Verz. Wed. H. SERRUYS.

Het westeinde van het strand te Oostende, gestoffeerd met talrijke figuren. De dijk op het achterplan.

olieverf op paneel ; 32,5 x 51.

Bibl.: A. VERBOUWE, *op. cit.*, p. 118, nr. 631.

35. DE ZEEDIJK TE OOSTENDE OMSTREEKS 1860

OOSTENDE, Museum voor Schone Kunsten.

Gezicht op de dijk ten westen der oude stad, naar het oosten toe genomen. In de verte links, het «eerste» Kursaal op de dijk, ter hoogte van

De Kerkstraat te Oostende (Catalogus Nr. 33)
Oostende - Museum voor Schone Kunsten.

de Vlaanderenstraat. Rechts de wallen, waarachter het oude stads-
gedeelte.

olieverf op doek ; 29 x 48.

getekend onderaan links : VAN CUYCK

In depot in het Bureau van de directeur van het Toerismebureau, Oos-
tende.

Bibl.: A. VERBOUWE, *op. cit.*, p. 127, nr. 684a.

Oostende, (uitg. La Connaissance), 1954 (afb.).

De Zeedijk te Oostende (Catalogus Nr. 35)
Oostende - Museum voor Schone Kunsten.

36. HET «GROOT STRAND» TE OOSTENDE OMSTREEKS 1860.
OOSTENDE, Museum voor Schone Kunsten.

Een zomerdag op het strand ; het gezicht is genomen in de richting Mariakerke. Op het voorplan een aantal badkarretjes (o.m. de nummers 75, 36 & 319), een trekpaard en het badpersoneel. Links een groep bezoekers in weelderige kledij.

Achteraan links, de duinen met o.m. het «Pavillon du Rhin» en het Chalet. Rechts de Noordzee. Blauwe hemel met witte wolken.

olieverf op doek ; 28,5 x 47,5
getekend onderaan links : VAN CUYCK

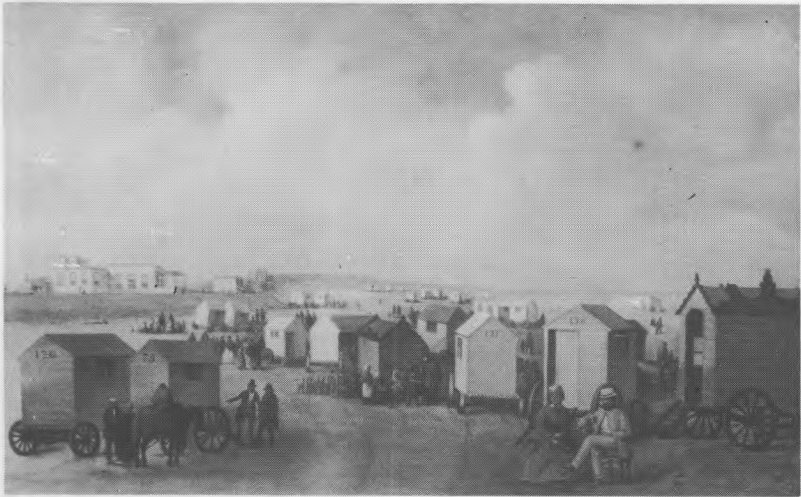
In bruikleen aan het Heemkuning Museum te Oostende.

37. HET «GROOT STRAND» TE OOSTENDE OMSTREEKS 1860.
OOSTENDE, Museum voor Schone Kunsten.

Een zomerdag op het strand ; het gezicht is genomen in de richting Mariakerke. Talrijke baders, badpersoneel en badkarretjes (o.a. de nrs. 75, 127, 136, 156, 161, «Inspection des Bains» en «Bureau»).

Achteraan links de duinen met het «Pavillon du Rhin» en het Chalet. Rechts de Noordzee.

De groep, bestaande uit een neergezeten dame en heer, rechts, lijken wel portretten van bestaande personen, en niet zomaar figuurtjes ter

Het Groot Strand te Oostende (Catalogus Nr. 37)
Oostende - Museum voor Schone Kunsten.

stoffage. (Zou men, op bestelling, zich zelf hebben kunnen laten portretteren als figurant in strandtaferelen van VAN CUYCK ??).

Treffende overeenkomsten met nr. 36.

In bruikleen aan het Heemkundig Museum te Oostende.

38. TRI A LA PERCHE. FETE FLAMANDE

Tent.: 1866. Academie te Brugge.

Bibl.: *Ville de Bruges. Académie Royale des Beaux-Arts. 1866.*

Exposition de tableaux & d'objets d'art. Catalogue, Brugge, 1866,
p. 40, nr. 233.

39. AQUAREL

thema onbekend

Herkomst : in 1868 door VAN CUYCK geschonken voor een tombola ten voordele van de armen van de Stad Oostende.

40. AQUAREL

41. LANDSCHAP

40 & 41 beide door VAN CUYCK geschonken voor de tombola ten voordele van de bouw van een nieuw hospitaal te Oostende, juli 1871. (Voor deze tombola zonden verder ook Euphr. BEERNAERT, Edouard HAMMAN & de beide MUSIN's schilderijen in).

Bibl.: Tombola pour le nouvel Hôpital-Hospice, in *L'Echo d'Ostende*, 7, 703, 23 juli 1871.

42. LANDSCHAP

Eertijds OOSTENDE, Stedelijk Museum.

olieverf op doek ; 59 x 79.

getekend en gedateerd (1872) onderaan links.

Herkomst : Gift van Jean ELLEBOUDT

Vernietigd tijdens de brand van het Stadhuis, mei 1940.

Bibl.: C. LOONTIENS, *op. cit.*, p. 38.

Niet dateerbaar :

43. AQUAREL

Eertijds OOSTENDE, Stedelijk Museum.

thema onbekend

13,5 x 11

Herkomst : Legaat BRASSEUR, 1885.

Vernietigd in de brand van het Stadhuis, mei 1940.

Bibl.: H.L. PERMEKE, *op. cit.*, p. 28, nr. 66.

44. BERGLANDSCHAP

Eertijds Oostende, Stedelijk Museum.

Twee koeien en een rustende koewachter.

olieverf op doek ; 66 x 85.

Herkomst : Legat BRASSEUR, 1885.

Vernietigd in de brand van het Stadhuis, mei 1940.

Bibl.: H.L. PERMEKE, *op. cit.*, p. 24, nr. 50.

C. LOONTIENS, *op. cit.*

45. HET OUD KURSAAL TE OOSTENDE

Eertijds OOSTENDE, Stedelijk Museum.

olieverf op doek ; 31 x 51.

Herkomst : Legaat BRASSEUR, nr. 48 (1885)

Vernietigd in de brand van het Stadhuis, mei 1940.

Bibl.: H.L. PERMEKE, *op. cit.*, p. 24, nr. 48.

C. LOONTIENS, *op. cit.*, p. 56.

M. VERKEST, *op. cit.*

46. HET STRAND TE OOSTENDE

Eertijds OOSTENDE, Stedelijk Museum.

31 x 51

getekend onderaan rechts

Herkomst : Legaat BRASSEUR, nr. 49 (1885)

Vernietigd in de brand van het Stadhuis, mei 1940.

Bibl.: H.L. PERMEKE, *op. cit.*, p. 24, nr. 49.

C. LOONTIENS, *op. cit.*, p. 56.

Catalogus der litho's naar van Cuyck's ontwerpen

1. DE WALVIS, AANGESPOELD OP HET STRAND TE OOSTENDE, 4 NOVEMBER 1827.

De dode walvis op het strand, talrijke omstaanders. Panorama over Oostende achteraan.

litho door de ateliers van Jean-Baptiste JOBARD

gedrukt in een oplage van 2.000 exemplaren in opdracht van Herman KESSELS.

Bibl.: BERNAERT, *Notice sur la baleine échouée près d'Ostende le 5 novembre 1827, et sur les fêtes données par H. Kessels, Oostende (J. ELLEBOUDT), 1828.*

La baleine de 1826 (sic.), in *l'Echo d'Ostende*, 21, 2.116, 22 februari 1885, p. 2-3.

A. VERBOUWE, *Iconografie der gemeenten van West-Vlaanderen, 3. Iconografie van het arrondissement Oostende*, Brussel, s.d., 427a.

exemplaren :Oostende, Heemkundig Museum (onderaan ingekort).

2. HET FEEST NA HET ONTVLEZEN VAN DE WALVIS, OOSTENDE 18 NOVEMBER 1827.

pendant van voorgaande litho. De oostzijde der havengeul. Vooraan het skelet van de walvis. Het bekkeneel waarop de Nederlandse vlag wappert wordt door 6 man omhoog gehesen. Vier koppels dansen een quadrille in de binnenruimte van de onderkinnebak.

Tweetalige legende :

«*Vue des travaux de dissection de la Baleine, et de la fête donnée le jour anniversaire de Sa M. la Reine des Pays-Bas le 18 novembre 1827 et dédiée à sa dite Majesté par son très humble très-obéissant & fidèle sujet H. KESSELS*».

«*Gezigt der ontledings-werkzaamheden van den Walvisch en van het ter dier gelegenheid gegeven feest, ter viering van den verjaardag van hare Majesteit de Koningin der Nederlanden, op den 18en November 1827,*

en opgedragen aan Hoogst dezelve door haren zeer onderdanigen, zeer gehoorzame en getrouwe dienaar H. KESSELS».

litho door de ateliers van Jean-Baptiste JOBARD

gedrukt in een oplage van 2.000 exemplaren in opdracht van Herman KESSELS. Deze en de voorgaande litho kenden destijds een grote verspreiding in Oostende.

Bibl.: BERNAERT, *op. cit.*

A. VERBOUWE, *op. cit.*, nr. 427 b (foto 23)

R. EECKHOUT, *Zoeklicht op Bredene*, Bredene, 1968, p. 112.

Exemplaren : Oostende, Stadsarchief (0/427b)

Oostende, Heemkundige Museum (onderaan ingekort)

Tent.: 1976 - Bredene : Jubileumtentoonstelling «Ter Cuere».

3. DE DANSZAAL IN HET CASINO TE OOSTENDE, OMSTREEKS 1846.

De danszaal in het Casino in het Stadhuisgebouw, Wapenplein. Tal van densende paartjes.

litho door Henri BORREMANS ; 137 x 201 mm

OOSTENDE CASINO

SALLE DE DANSE

M. VAN CUYCK DEL.

H. BORREMANS LITH.

J. ELLEBOUDT EDIT.

Bibl.: L. HISSETTE, *Vues et plans de villes, châteaux, monastères et monuments dans les collections du Cabinet des Estampes.I. La Belgique, hormis Bruxelles et les communes limitrophes*, Brussel, 1917.

A. VERBOUWE, *op. cit.*, p. 99, nr. 507.

Exemplaren : Brussel, Kon. Bibliotheek Albert I - Prentenkabinet.

Oostende, Stadsarchief.

4. DE HAVEN VAN OOSTENDE VANAF DE JACHTSLUIS, OMSTREEKS 1846.

links een gedeelte van de stad.

litho door Henri BORREMANS ; 131 x 203 mm

OOSTENDE VUE DU PORT PRISE DE L'ECLUSE DE CHASSE

M. VAN CUYCK DEL.

H. BORREMANS LITH.

J. ELLEBOUDT EDITEUR

Bibl.: L. HISSETTE, *op. cit.*

A. VERBOUWE, *op. cit.*, p. 99, nr. 508.

Exemplaren : BRUSSEL, Kon. Bibliotheek Albert I - Prentenkabinet.

5. GEZICHT IN DE KERKSTRAAT TE OOSTENDE, OMSTREEKS
1846.

perspectief in de Kerkstraat vanaf de Markt.

Vooraan rechts de oostzijde van het Stadhuis met de toren. De St. Petrus & Pauluskerk, die anno 1896 zou afbranden, sluit het perspectief der straat af.

litho door Henri BORREMANS ; 137 x 201 mm

OSTENDE RUE DE L'ÉGLISE

M. VAN CUYCK DEL.

H. BORREMANS LITH.

J. ELLEBOUDT EDITEUR

ETABL. LITH. H. BORREMANS, BRUX.

Bibl.: L. HISSETTE, *op. cit.*

A. VERBOUWE, *op. cit.*, p. 99, nr. 509.

Catalogue de l'exposition «Oostende 1000». Archives générales du Royaume, Brussel, 1964, p. 16-17, nr. 66 (afb. tussen pp. 15 & 16).

Katalogoog van de tentoonstelling «Oostende 1000», Brussel, 1964, nr. 66 (met afb.)

Exemplaren : Brussel, Kon. Bibliotheek Albert I - Prentenkabinet.

Oostende, Stadsarchief.

6. HET TREINSTATION TE OOSTENDE OMSTREEKS 1846.

Gezicht op het treinstation aan de zuidkant van het Tweede Handelsdok, genomen van aan de Kapellestraat.

Gestoffeerd met talrijke figuren.

litho door Henri BORREMANS ; 135 x 203 mm

STATION D'OSTENDE

M. VAN CUYCK DEL.

H. BORREMANS LITH.

ELLEBOUDT EDIT. A OSTENDE

ETABL. LITH. H. BORREMANS BRUX.

Bibl.: L. HISSETTE, *op. cit.*

A. VERBOUWE, *op. cit.*, p. 99, nr. 510.

Exemplaren : Brussel, Kon. Bibliotheek Albert I - Prentenkabinet.

Oostende, Stadsarchief.

7. OOSTENDE, VANOP ZEE GEZIEN ; OMSTREEKS 1846.

Oostende, vanop de zee gezien, aan de zijde der havengeul.

litho door H. BORREMANS ; 136 x 202 mm

VAN CUYCK DEL.

H. BORREMANS LITH.

Bibl.: A. VERBOUWE, *op. cit.*, p. 99, nr. 51.

Exemplaren : Brussel, Kon. Bibliotheek Albert I - Prentenkabinet.

8. GEZICHT OP DE VISERSKAAI TE OOSTENDE, OMSTREEKS 1846.

De oude visserskaai met vooraan links het Oude Stapelhuis, rechts visserssloepen en op het achterplan de pakketboot Oostende-Dover.

litho door Henri BORREMANS ; 136 x 202 mm

M. VAN CUYCK DEL.

H. BORREMANS LITH.

J. ELLEBOUDT EDITEUR

OSTENDE QUAI DES PECHEURS

Bibl.: L. HISSETTE, *op. cit.*

A. VERBOUWE, *op. cit.*, p. 99, nr. 512. (pl. 32).

Exemplaren : Brussel, Kon. Bibliotheek Albert I - Prentenkabinet.

9. GEZICHT OP SLYKENS NABIJ OOSTENDE, OMSTREEKS 1846.

Gezicht op het Kanaal Oostende-Brugge met op het voorplan de huidige Prins-Albertlaan.

De sluizen op het achterplan.

Gestoffeerd met personages en een ruiter.

litho door Henri BORREMANS ; 136 x 201 mm

LEZ OSTENDE VUE DE SLYKENS

M. VAN CUYCK DEL.

H. BORREMANS LITH.

J. ELLEBOUDT EDITEUR

Bibl.: L. HISSETTE, *op. cit.*

A. VERBOUWE, *op.cit.*, p. 13, nr. 29.

R. EECKHOUT, *Zoeklicht op Bredene*, Bredene, 1968, p. 210 (met afb.).

Exemplaren : Brussel, Kon. Bibl. Albert I - Prentenkabinet.

10. ZEEBADEN TE OOSTENDE

Talrijke baders in zee. Achteraan gezicht op de dijk met de «eerste» vuurtoren en de «Cercle du Phare».

litho door Henri BORREMANS ; 135 x 203 mm

OSTENDE LES BAINS

M. VAN CUYCK DEL.

H. BORREMANS LITH.

ETABL. LITH. DE H. BORREMANS BRUX.

ELLEBOUDT EDIT. A OSTENDE

Bibl.: L. HISSETTE, *op. cit.*

Exemplaren : Brussel, Kon. Bibliotheek Albert I - Prentenkabinet.

11. GUIDES DES BAIGNEURS AUX BAINS DE MER D'OSTENDE

12. GUIDES DES BAIGNEUSES AUX BAINS DE MER D'OSTENDE

13. PAYSANNE DES ENVIRONS D'OSTENDE

13. DEMOISELLE DE LA NORD HOLLANDE

4 litho's in kleur door H. BORREMANS

VAN CUYCK PINX.

H. BORREMANS LITH.

Deze kleurlitho's verschenen in :

J.B. LAUWERS, *Monuments et vues d'Ostende dessinés d'après nature et lithographiés par F. Stroobant*, (Ed. J. BUFFA & J. ELLEBOUDT), Oostende, aangevulde uitgave van nà 1847.

Bibl.: A. VERBOUWE, *op. cit.*, p. 114, nr. 608.

Exemplaren : Oostende, Stadsbibliotheek («Ostendiana»).

15. S.M. LA REINE DES BELGES A SON LIT DE MORT

Louise-Marie d'Orleans op haar sterfbed in het paleis aan de Langestraat te Oostende. Ze houdt een klein crucifix in de linkerhand. In de achtergrond een schouwmantel waarop een klokje dat 2.40 h. aanwijst.

De koningin overleed op 11 oktober 1850.

litho door COLLEYE naar VAN CUYCK.

In «La Flandre Maritime», een Oostends nieuwsblad uit die tijd, lezen we anno 1850 de volgende annonce :

«EN VENTE AU BUREAU DE LA
FLANDRE MARITIME : PORTRAIT
DE S.M. LA REINE DES BELGES
A SON LIT DE MORT.

DESSINE D'APRES NATURE PAR
M. VAN CUYCK, PROFESSEUR DE
L'ACADEMIE».

16. PLAGE DES BAINS D'OSTENDE

De zee, gezien van op het strand. Tal van badkarretjes, paarden, baders en wandelaars. Omstreeks 1859.

VAN CUYCK DEL

GERLIER LITH

IMP. SIMONAU & TOOVEY, BRUXELLES

Koningin Louise-Marie op haar sterfbed
(Catalogus Lith. Nr. 15).

gekleurde litho ; 163 x 251 mm

Deze gekleurde litho verscheen in :

Collection des plus belles vues des bains de mer d'Ostende & Blankenberghe, (ed. BUFFA), Brugge-Oostende, 1859.

Bibl.: A. VERBOUWE, *op. cit.*, p. 25, nr. 672.

Exemplaren : Oostende, Stadsbibliotheek («Ostendiana»).

BOEKBESPREKING

F. DUMONT, Beaumont en Hainaut. Un chapitre inédit de son histoire, La succession d'Espagne et le règne de Max-Emmanuel Electeur de Bavière, (1701-1714). Crédit communal de Belgique, Collection Histoire, n° 41, 1975.

Het werk is het vervolg op *Quand Beaumont appartenait au Grand Roi*, een werk van dezelfde auteur dat als nr. 28 van genoemde reeks verscheen en de periode 1684-1698 behandelde.

Beaumont en Chimay werden in februari 1698, in uitvoering van het verdrag van Rijkswijk, aan Spanje teruggeschonken. In december 1699 werd nog een grenscorrectie aangebracht door de afstand aan Spanje van enkele dorpen ten noorden en ten westen van Beaumont. Het gebied is zoals Nieuwpoort bij ons, een van de gebieden waar Filips V, de kleinzoon van Lodewijk XIV zijn gezag kon handhaven. In 1711 stond Filips het gebied af aan zijn gouverneur Maximiliaan-Emmanuel van Beieren die er tot einde 1714 regeerde.

De auteur wijst er op dat al met al, het gebied gedurende 30 jaar (1684-1714) als een soort Franse enclave onder het gezag van Lodewijk XIV of van zijn beschermelingen stond.

De militaire geschiedenis neemt in het werk een zeer belangrijke plaats in. De sociaal-economische geschiedenis wordt volledig verwaarloosd. Dit is het goede recht van de auteur, maar het ontnemt alle waarde aan zijn besluit dat de sociaal-economische structuur van het gebied in de genoemde dertig jaar nauwelijks zou aangetast geweest zijn.

D. DALLE

Galbert de Bruges, **Le meurtre de Charles le Bon**, traduit du latin par J. GENGOUX, Iconographie établie par A. DEROLEZ et L. DEVLIEGHER, publié sous la direction et avec une Introduction historique de R.C. VAN CAENEGEM. Anvers, Fonds Mercator, 1978, un vol. grand in-4° de 274 p., 141 ill. en noir et en couleurs.

Le fameux Journal de Galbert de Bruges (1127-1128) a suscité et continue à susciter une «littérature» érudite toujours abondante. C'est qu'il nous reste, pour le moyen âge, peu de textes d'un tel intérêt, aussi riche en notations substantielles. Du point de vue «typologique», c'est un document absolument inclassable : la relation écrite, souvent au jour le jour, d'une suite d'événements lourds de conséquences pour l'histoire du comté de Flandre, le tout noté avec une précision et une objectivité inégalée, qui n'étouffent cependant jamais l'émotion. Bref, un «reportage» digne de l'époque des mass-medias.

A la différence de la plupart des œuvres du XIIe siècle, ce Journal n'a pas de prétention littéraire ; ou, si l'auteur en a eue au début, il y a vite renoncé, soit que, devancé par Gautier de Théroouanne, il ait abandonné le projet de rédiger une *Vita Karoli*, soit que, bousculé par les événements dramatiques au sein desquels il était plongé, il ait dû se borner à prendre des notes. Ceci explique la difficulté d'une prose aux phrases souvent enchevêtrées. Le latin de Galbert n'est pas facile à saisir dans toutes ses nuances, encore plus difficile à rendre dans une langue moderne claire et concise, singulièrement en français.

Et cependant l'intérêt de l'œuvre est tel, que sa lecture est de nature à passionner le grand public moderne. Très tôt, le Journal a été traduit en français (1825) ; récemment le professeur américain J.B. Ross l'a traduit en anglais, (1959), traduction qui a été assez vite réimprimée. A l'initiative de M. Maurice Naessens, directeur du Mercator-fonds, Galbert vient d'être traduit en néerlandais par M. Demyttenaere (voir ici-même, p. 117-118), sous la direction du professeur R.C. van Caenegem, éminent spécialiste des institutions médiévales. Cette publication était accompagnée d'une illustration très abondante et de qualité, élaborée par MM. A. Derolez et L. Devliegheer, l'un codicologue, l'autre archéologue de renom.

Il a donc semblé aux éditeurs qu'une nouvelle traduction française ne pourrait que bénéficier de cette documentation iconographique, comme de la magistrale «introduction historique» rédigée par le professeur R.C. van Caenegem. Cette traduction française, les éditeurs l'ont demandée au professeur J. Gengoux, de l'Université du Maine.

Remarquons tout de suite que J.G. n'a traduit que le texte latin de

Galbert ; l'introduction historique et les commentaires établis par M. Demyttenaere ont été traduits par Mme M. Buysse.

Il faut rendre hommage au courage et à la compétence de M. Gengoux s'attaquant à un texte reconnu difficile. Le traducteur, il est vrai, reconnaît ses dettes envers ses prédécesseurs, MM. J.B. Ross et M. Demyttenaere. La vieille traduction de Fr. Guizot semble également avoir été mis à profit ; et très largement ; ce qui était d'ailleurs tout indiqué. Mais il était difficile, dans ces conditions, pour le traducteur de ne pas emprunter aussi aux erreurs et aux inexactitudes de ses prédécesseurs. Voici quelques exemples :

§ 7, p. 86 : «Les hommes libres ne condescendaient pas à se prononcer sur les plaintes des serfs». La traduction donne à entendre que les juges libres refusent de juger la cause des serfs ; en fait, les hommes libres refusent de «répondre» aux accusations des serfs : *liberi responsa non dignabantur reddere servis* ; ils récusent la procédure. L'erreur vient de Guizot (p. 251), sans doute par le canal de J.B. Ross.

§ 15, p. 100 : «Le comte lisait pieusement...» ; non, il lisait *officiose*, adverbe employé par Galbert dans un sens liturgique : «il lisait comme à l'office», car le comte suivait les heures canoniques dans son psautier, *aperte legendo*. J.B. Ross a négligé cette dernière notation et a traduit *officiose* par *devoutly*. (Le protestant Guizot, étranger à ces usages liturgiques, a abrégé le passage).

§ 16, p. 103, Hacket «prit Henri et Walter de Locre sous sa protection». Le texte porte *Hendricum et simul cum eo fratrem Walteri ex Loctris*. C'est peut-être le clerc Eustache, dont il est question au § 18 ; quant à Walter, il avait été tué à Saint-Donatien. *Conversatio* est un mot difficile à traduire : «la noble conduite» ; l'épithète n'est ni dans le texte, ni dans le sens du mot. «Conduite» est cependant mieux que le *character* de J.B. Ross. *Hospitii sui* : «la maison» des deux fils du châtelain de Bourbourg ; ils n'habitaient pas à Bruges ; «leur demeure» eut été plus précis.

§ 25, p. 117 : «il (le prévôt) commanda fortement à nos bourgeois» ; je traduirais *potenter* «impérieusement» (de *potestas*, autorité qui s'exerce), mais J.B. Ross avait mis *strongly*...

§ 39, p. 140 : «Le fils d'un avoué de Théroouanne». Non, le fils de l'avoué : il n'y en avait qu'un, et c'était quelqu'un de bien connu, le trop fameux Eustache. Les notes explicatives — remarquons-le en passant — auraient dû le préciser. La *cuculla* n'est pas un «capuchon» (comme chez Guizot, p. 310), mais la coulle monastique, ample vêtement qui recouvrait Isaac de la tête au pieds ; le mot anglais *cowl* est sans doute équivoque.

§ 66, p. 174 : «la partie ancienne de l'église», in *aedificio templi primo*.

Il faut comprendre «la première partie de l'édifice» à partir du dortoir des chanoines, c'est à dire le westbau. Mais «l'ancienne église» est une trouvaille de Guizot (p. 353). Puisque nous venons du dortoir, signalons que les Bollandistes (*Anal. Boll.* 1891, p. 197) avaient déjà remarqué que les *parietes lignei dormitorii*, dont il est deux fois question dans ce paragraphe, ne sont pas les lambris du dortoir, mais vraisemblablement «les cloisons de bois qui séparaient les alcôves des clercs dans le dortoir commun».

§ 77, p. 194 : «L'évêque célébra la prière pour les défunts» ; non pas une quelconque prière pour les défunts, mais la *commendatio* (la «commendace» en vieux français) pour le défunt, dont l'âme n'a pas encore pu être recommandée à son Créateur. Il donc question ici d'un usage liturgique bien précis.

Et ainsi de suite. Arrêtons-nous de promener le peigne dans la crinière du lion. Nous donnerions l'impression que la traduction de J.G. est par trop imparfaite. Ce qui serait fâcheux, car dans l'ensemble elle est un reflet exact du texte latin. Elle répond pleinement au but des éditeurs : le mettre à la portée du grand public cultivé. L'érudit, lui, je veux dire l'historien consciencieux, ne renoncera jamais à recourir au texte original ; il formera même des vœux ardents pour que l'édition de Pirenne soit un jour reprise et améliorée.

Il nous reste à dire un mot des notes, ou des «Commentaires» de M. Demyttenaere pour regretter leur insuffisance. Leur imprécision et quelques fois leur inexactitude, est encore renforcée par la traduction française qui use d'une impardonnable liberté. Quelques exemples :

C.15 : la définition du «martyrologe» de M. Demyttenaere est tout à fait inexacte. On pourra discuter sur celle des offices de prime et de tierce ; mais là où le texte néerlandais dit *koorgebed*, la traductrice met indûment «antiphonaire». Les «répons» ne sont pas des chants alterné entre le chœur et le célébrant, mais entre le chœur et le *cantor*.

C.31 : «le bouteiller ou échanton de la cour, chargé à l'origine de l'exécution de toutes les fonctions domestiques...». C'est évidemment inexact, mais ce n'est pas ce que dit le texte néerlandais.

C.34 : On n'indique pas les jours de fête par les premiers mots de l'introït de la messe, mais les dimanche et les jours de fêtes *mobiles*.

C.54 : L'étudiant en histoire qui affirmerait que l'hommage du vassal «était symbolisé par l'investiture» se ferait vertement reprendre. Ici encore M. Demyttenaere a été trahi.

La note complémentaire de L. Devliegheer, *Galbert et la topographie de Bruges* (p. 254-264) a été traduite avec plus de soin. Deux remarques cependant. L'auteur parle d'*een gewelfde stenen overgang* qui reliait

la *domus comitis* au chevet de Saint-Donatien. La traduction française met : «une galerie voûtée en pierre». Mais où se trouvait la voûte ? Le texte latin porte : *In transitu qui arcuatus erat et ex lapidibus constructus*. Je traduirais : «une galerie qui était construite sur des arcs de pierre» ; car il est question d'arcs, pas de voûte. J. Gengoux (p. 145) : «Dans ce passage, voûté et construit en pierre» commet la même erreur, vraisemblablement reprise à J.B. Ross : «In this passageway, which was vaulted and made of stone» (p. 175). L'inventeur du passage «voûté» semble être Guizot (p. 314).

Dans le texte français il y a une incise absente du texte original néerlandais pour expliquer le mot «meurtrière» ; quelqu'un a ajouté : «dans le texte : *fenestram obliquatam*, litt. «fenêtre posée de travers». Comment se représenter une «fenêtre posée de travers» ? En fait, il s'agit d'une fenêtre située à l'extrémité d'une embrasure aux parois obliques».

Comme Pirenne, les éditeurs ont donné, p. 250-251, le tableau généalogique des comtes de Flandre de Baudouin V à Thierry d'Alsace et celui du clan des Erembaud. Mais pourquoi font-ils mourir la comtesse Adèle de France en 1071, alors que sa vie ne s'est achevée que le 8 janvier 1079 ?

On est généralement d'accord pour déplorer l'absence d'une table des noms de personne et de lieu. L'utilisateur sera donc obligé d'avoir à côté de lui l'édition de Pirenne, la traduction de Ross ou, pire, les in-folios des *Monumenta*. Dommage !

N. HUYGHEBAERT

De Moord op Karel de Goede, graaf van Vlaanderen door Galbert van Brugge, grafelijk secretaris uitg. o.l.v. R. Van Caenegem. Antwerpen, Mercatorfonds nv., 1978, 288 p., 2900 fr.

De kunstboeken die met een perfecte regelmaat door het Mercatorfonds worden uitgegeven hebben de vertaling van «De moord op Karel de Goede», een 12e eeuwse tekst door Galbertus, een ambtenaar bij de centrale grafelijke administratie te Brugge, gepubliceerd. Het is merkwaardig dat deze tekst juist in zo'n reeks wordt uitgegeven en de historici, kunstminnaars en «l'honnête homme» tout court zullen er de initiatiefnemers ongetwijfeld dankbaar voor zijn.

Van de tekst wordt o.i. terecht in de publiciteitsfolder gezegd dat het een «belangrijke bijdrage is tot de historische benadering van het begrip structuurcrisis, waarvan heden zoveel sprake, als algemeen probleem van de verhouding tussen de mentaliteit en de maatschappij - structuren. Wanneer «mentaliteit» en «structuren» in de maatschappij niet in

onderlinge overéénstemming evolueren, is dit vaak oorzaak van hevige conflicten en crisissen, waarvan de tekst van Galbert een modelgetuigenis is, universeel geldend, en in die zin een *klassieker* van de middeleeuwen». Deze o.i. juiste appreciatie van het belang van dit werk volstaat, zo menen wij, als verantwoording van de uitgave.

Voor het genietbaar maken van de tekst heeft in de eerste plaats de vlotte, zwierige vertaling van A. Demyttenaere bijgedragen. De briljante inleiding van Prof. Van Caenegem, de zeer geslaagde illustratie, uitgekozen door Prof. Derolez en Dr. Devliegher, de verzorgde lay-out, druk, presentatie, de stofwikkel naar een originele tekening van Jan Cox, alle elementen die de componenten van een uitgave vormen, dragen er op gelijke wijze toe bij het werk tot een zeldzame hoogte op te tillen.

Het enig bezwaar van de historicus zal wel de toch wel hoge prijs van het werk blijven, ook al kunnen wij akkoord gaan met wat de heer Naessens, voorzitter van het Mercatorfonds, bij de voorstelling van het werk aan de pers op 27 oktober 1978 zegde in verband met de uiteindelijk zeer gunstige prijs/kwaliteitsverhouding van deze publikatie.

Toch, ik herhaal het, moet ik, als historicus — niet als boekenliefhebber — en in mijn opdracht als recensent de nadruk leggen op enkele onvolkomenheden van het werk. Als historicus had ik wel de Latijnse tekst naast («en regard» van) de Nederlandse vertaling afgedrukt gezien. Bovendien had ik een index gewenst, tenminste van de voorkomende personen en plaatsen¹. Dit lijken mij de twee hoofdbezwaren, wat volgt zijn slechts details, vaak drukfouten : p. 52 *pristers* voor priesters, p. 65 *steoien* voor stoeien, p. 119 *tuimel* voor tunnel, p. 237 *aposten* voor apostel, p. 238 *krijg - stactiek* voor krijgs - tactiek en *branddschatting* voor brandschatting. Enigzins belangrijker is p. 187 waar staat dat Haket de zoon is van Walter wat duidelijk fout is (zie p. 251) en p. 231 laatste lijn waar *Diederik Frederik* hoort te zijn.

Ten slotte willen wij hier nog twee kleine suggesties doen in verband met de vertaling : door de komma op p. 75 1.12 na het woord «gerechtigheid» weg te laten zal men o.i. een mogelijk foutieve interpretatie vermijden ; door numerus (p. 224 1.14) te vertalen door «een aantal» i.p.v. door «het getal» is het niet langer nodig te veronderstellen dat Galbert de bedoeling had een juist getal in te vullen.

J. MERTENS

1. Op die manier had men bijvoorbeeld zonder moeilijkheden kunnen verduidelijken dat Saint Gilles (p. 128) in Frankrijk, Provence ligt en dat Bergen (p. 181) = Bergues (Saint-Winoc).

A. SCHOUTEET, *De Straatnamen van Brugge*. Oorsprong en betekenis, Vanden Broele, Brugge 1977, 249 p., geïll.; Grafische vormgeving : Johan Mahieu ; Omslagfoto : Hugo Maertens.

De uitgave is een bijna integrale herdruk van een publikatie in het lokale weekblad «Brugsch Handelsblad» van 24 augustus 1974 tot 11 december 1976 en richt zich tot een ruimer publiek. Voetnoten met preciese aanwijzing van de bronnen werden gewild achterwege gelaten.

Schouteet verwerkte in de publikatie én de gegevens die in vroegere studies over Brugse straatnamen verschenen zijn én de vrucht van zijn eigen navorsingen. Hij trachtte in de mate van het mogelijke het ontstaan en de betekenis te achterhalen van de straatnamen van het oude Brugge en van de sedert 1971 met deze stad samengevoegde gemeenten. Ook de eventuele naamwijzigingen worden besproken. Alhoewel zoals gezegd voor een ruimer publiek bestemd, zal het werk niet kunnen genegeerd worden door taalgeleerden, toponymisten en historici¹. Schrijver is even verstrooid geweest toen hij schreef (p. 93) dat de naam Nieuwjaarsbrugplein tijdens de Franse Revolutie verdrongen werd door de naam Academieplaats «wegens de nabijheid van de Poortersloge, waarin de Academie voor Schone Kunsten van 1818 tot 1890 was gevestigd». De teken- en schildersacademie werd volgens de gegevens op p. 12 (Academiestraat) reeds in 1720 in de oude Poortersloge opgericht.

Minder te vergeven is dat schrijver de Franse periode bijna volledig over 't hoofd ziet. Buiten de zopas aangehaalde bespreking van het Nieuwjaarsbrugplein (nu Jan van Eyckplaats) moet de Franse periode het stellen met de volgende vermelding (p. 140) : «Onder het Franse regime, toen de belangrijkste straten en pleinen van Brugge door namen van Franse beroemdheden of belangrijke gebeurtenissen uit het Napoleonistische tijdperk werden vervangen, kreeg de Markt de naam Place Napoléon». Schrijver vermeldt niet dat in hetzelfde tijdperk, de benamingen Blinde Ezelstraat, Burgplaats, Hoogstraat, Lange Rei, Predikherenstraat, Sinte-Catharinestraat (+ Ankerplaats) en de Steenstraat (+ Zuidzandstraat) respectievelijk vervangen werden door Rue de la Mairie,

1. In een bijdrage *Historiografie van de Brugse straatnamen* (tot de fusie van Groot-Brugge), (in : *Handelingen van het Genootschap Société d'Emulation*, dl. CXIII-1976, pp. 247-257) geeft A. Schouteet een overzicht van de over het onderwerp verschenen bijdragen. Dit overzicht dient aangevuld te worden met A. SCHOUTEET, *De betekenis van de plaatsnaam Dyver te Brugge*, (in : *Ibid.*, dl. CXIV, pp. 163-168).

Place de la Préfecture, Rue d'Iëna, Quai Napoléon (depuis le Canal du Miroir jusqu'au Bassin), Rue Impériale, Rue d'Austerlitz en Rue de l'Impératrice. Deze gegevens kon hij vinden in het Rijksarchief te Brugge, Fonds Leiedepartement nr. 2688, Liste générale des noms des rues et places de ville de Bruges. De lijst leert ons ook nog dat het precies tijdens de Franse bezetting was dat de naam Kromme Wal vervangen werd door Rue du Roi (Koningstraat), de naam Kulkstraat vertaald werd als Rue de Calice (Kelkstraat). De Zouterstraat werd in dezelfde periode Rue de l'Académie. Het was ook in de Franse periode dat de Vlamingdam samen met Ter Balie, Rue Saint-Georges (Sint-Jorisstraat) werd, naam die tot in 1936 in gebruik bleef. De vermelding Korte Ram met als vertaling Rue des moutons, schijnt schrijvers hypothese te bevestigen dat de Korte Raamstraat een vervorming zou zijn van Ramstraat (afgeleid van de in 1288 vermelde vicus Henricus Ram). Uit de lijst vernemen wij o.a. nog dat Achter de Carmen, de Augustijnenrei, de Dijver, de Eekhoutstraat, de Haanstraat en de Heer Gillis Dopstraat (nu Karthuizerinnestraat) tijdens de Franse periode respectievelijk aangeduid werden als Rue des Orangers, Quai Van Eecke, Marché aux Fleurs, Rue du Marché à Fil, Cul de Sac Espagnole en Rue du Concert. Pierke Pak (Pacx), het gedeelte van de Zilverstraat tussen de Steenstraat en de Korte Zilverstraat, werd Rue de la Barbe Rouge.

In verband met de wijziging van straatnamen die na de uitbreiding van de stad in 1971 noodzakelijk was om verwarring te voorkomen, zou een woordje uitleg over de principes die hierbij gevolgd werden, niet misstaan hebben in de inleiding (pp. 7-9). Nu moeten die principes gedistilleerd worden uit de bijdragen over de Altebijstraat en de Blauwvoetstraat. Uit deze bijdragen blijkt dat als algemeen principe vooropgezet werd dat in geval van gelijklopende straatnamen, de straat met het geringste aantal inwoners een nieuwe naam zou krijgen. Van dit principe werd meermaals afgeweken: de Albrecht Rodenbachstraat te Assebroek die meer inwoners telde dan de Rodenbachstraat te Brugge werd gewijzigd in Blauwvoetstraat; de Koningin Astridlaan te Sint-Michiels waar minder inwoners waren dan in de laan met dezelfde naam te Assebroek, mocht haar benaming behouden, te Assebroek werd de naam gewijzigd in Astridlaan. In de aangehaalde voorbeelden deelt schrijver mee of het vooropgezette principe al dan niet gevolgd werd. In andere gevallen laat hij dit na. De straatnaam Hazenpad kwam in drie gemeenten voor (Brugge, Sint-Andries en Sint-Michiels). Dit vernemen wij, niet in de bijdrage over het Hazenpad, maar in de bijdrage over het Cuwaertpad. Het gemeentebestuur besliste enkel de straatnaam Hazenpad te Sint-Andries te behouden. Of dit gebeurde overeenkomstig het vooropgestelde principe wordt door S. niet medegedeeld. Ook in de gevallen Kerklaan en Peter Benoitstraat wordt niet vermeld of het vooropgestelde principe gevolgd werd.

Een laatste aanmerking. Voor niet-Bruggelingen zou een plan van de stad welkom geweest zijn.

D. DALLE

La Cartographie au XVIIIe siècle et l'œuvre du Comte de Ferraris (1726-1814). De Cartografie in de 18de eeuw en het werk van graaf de Ferraris (1726-1814). Actes. Handelingen (van het) Internationaal Colloquium Spa, 8-11 sept. 1976. Brussel, Gemeentekrediet van België, 1978, 317 blz., 750 fr. (Historische Uitgaven Pro Civitate, reeks in-8°, n° 54).

In 1965 startte het Cultureel Centrum Pro Civitate met de publikatie van een monumentaal werk, de kaart van de Oostenrijkse Nederlanden opgesteld tussen 1771 en 1778 onder de leiding van een generaal in Oostenrijkse dienst, graaf de Ferraris. In twaalf jaar heeft het centrum dit werk voltooid: twaalf kaartenmappen en twaalf volumes tekst, die zonder enige twijfel, tenminste gedeeltelijk, momenteel aan de historische vorders bekend zijn.

Het beëindigen van deze uitgave werd gevierd mogen wij wel zeggen met een belangwekkende tentoonstelling die wij hier gesignaleerd hebben¹ en met een internationaal colloquium waarvan de Handelingen thans mooi geïllustreerd verschenen zijn.

Ongetwijfeld zullen de in dit volume opgenomen teksten alle bijdragen tot een betere kennis van de 18de-eeuwse cartografie, niet alleen in ons land maar ook elders. Signaleren wij meteen de uitstekende inleidende bijdragen door F. Vercauteren en M. Bruwier, de tekst van Cl. Lemoine - Iabeau over het tot stand komen van de kaart (L'élaboration de la carte de Ferraris), de zeer gedetailleerde maar op vele punten zeer verhelderende en telkens naar de werkelijkheid refererende tekst van J. Lorette (La fortune de la carte de Ferraris. Son emploi par La France de 1792 à 1816).

J. Choux, La famille de Ferraris en Lorraine en E. Bernleithner. Österreichs Kartographie zur Zeit des Grafen Ferraris, behandelen niet alleen genealogische aspecten maar ook — dit vooral Bernleithner —

1. Hand Em. CXIII (1970) 358.

diegenen die Ferraris en zijn kartografisch werk hebben beïnvloed. Andere bijdragen over belangrijke families van kartografen zijn van de hand van J. Dörflinger over de familie De Traux en van M.A. Vannereau over de familie Cassini.

De 18de-eeuwse kartografie in Duitsland, Engeland, de Verenigde Staten en bijzondere kartografie over forten, zeekaarten en stadsplannen komen eveneens aan bod. Wij moeten nochtans signaleren dat van de uiteenzettingen van dhr. Lang over Seekartographie en van dhr. Pognon over Quelques plans de villes françaises alleen samenvattingen werden opgenomen. Zeer stimulerend is de bijdrage van R. Desreumaux over de Cartographie routière dans le nord de la France au XVIIIe siècle. Terwijl de meeste referaathouders — terecht — het belang van de militaire kartografie beklemtonen, heeft Desreumaux het ook uitgebreid over het werk verricht door de ingenieurs van bruggen en wegen en door de landmeters.

Hij onderstreept verder hoe de kaarten allerlei gegevens bevatten niet alleen van economische, politieke of militaire aard maar ook op het gebied van wegebouwkunde waarbij bvb. de staat van het wegdek wordt aangeduid.

Bijzonder belangrijk voor ons land is de bijdrage van R. Schmidt, Die Kartenaufnahme der Rheinlande unter Tranchot und v. Müffling 1801-1828, die voor bepaalde oostelijke delen een welkome aanvulling is op de Ferraris-kaart en eveneens door het Gemeentekrediet werd uitgegeven². Bovendien wordt een kwalitatieve vergelijking van de drie kaarten (Ferraris, Tranchot, v. Müffling) beproefd.

C. Koeman behandelt het door de kartografen gebruikte technisch materiaal en A. De Smet besloot het colloquium met een uiteenzetting over geodesie en topografie ten tijde van Ferraris.

Bovenstaand overzicht van de inhoud van het volume geeft terzelfdertijd een idee van zijn rijke en stimulerende inhoud. Als enige onvervulde wens blijft dat ik graag nog beter de verschillende operaties te velde van Ferraris' kartografen had kunnen volgen³. Hierdoor zou de materie nog concreter zijn geworden en was de waarde van de Ferraris-kaart nog beter geëvalueerd kunnen worden.

J. MERTENS

2. La carte Tranchot - von Müffling (Région Eupen-Malmédy-Saint-Vith) (1803-1820), 14 bladen.

3. Zie L. Van Acker, West-Vlaanderen in de kaart van Ferraris, Biekorf, 78 (1978) 81-84.

KRONIEK

PERSONALIA

In memoriam Antoon Viaene, voorzitter van het Genootschap voor Geschiedenis. — De plotse dood van de voorzitter, die gedurende 36 jaar, als opvolger van Kamiel Callewaert, het Brugs Genootschap voor Geschiedenis heeft geleid, brengt ons in herinnering, dat «wij hier geen blijvende stad hebben, maar op zoek zijn naar de stad van de toekomst» (Hebr., 13, 14), op pelgrimstocht naar de heilige stad Jeruzalem. Onverwacht kwam hij aan het einde van deze tocht, op 10 augustus 1979. Hij was echter niet onvoorbereid, zoals blijkt uit het feit dat hij op het algemeen kerkhof van Brugge een graf had laten voorbereiden. Deze grafzerk in lichtgrijs arduin met een deksteen van gepolijst Zweeds graniet is eenvoudig en stijlvol afgewerkt, zonder datum van overlijden. Op het graniet zijn alleen de naam, het Jeruzalemkruis en drie woorden uit het boek Job gebeiteld.

De naam Antoon Viaene is als de handtekening onder de ontelbare geschriften, die hij als geleerde historicus en bekwaam volkskundige publiceerde en waarvan de lange lijst van 42 bladzijden, door J. Geldhof opgemaakt, in het *Album Antoon Viaene* is opgenomen. Dit verzamelwerk, te Brugge in 1970 uitgegeven bij gelegenheid van de 70^e verjaardag, geeft na een huldewoord aan de hoogvereerde vriend door J. Weyns, en vóór dat van G.P. Baert «Lof zij Antoon Viaene», een uitstekende biografische schets van de gevierde, door J. Geldhof. Het blijkt niet nodig daar veel aan toe te voegen, tenzij om te getuigen over de volharding van onze voorzitter gedurende de volgende jaren tot de laatste dag van zijn leven in onvermoeibaar studiewerk, met de bescheidenheid en de eenvoud van een kluizenaar. Er mag ook speciaal gewezen worden op het mooie boekje in 1976 uitgegeven over de

H. Bloedkapel en de geschiedenis van de processie : «Het H. Bloed te Brugge». Iedereen weet dat Antoon Viaene de talentvolle ontwerper was van de laatste ingrijpende vernieuwing van de H. Bloedprocessie, waarvan hij meer dan wie ook de eeuwenlange geschiedenis kende.

Als enige versiering op zijn grafsteen wilde Antoon Viaene het Jeruzalemkruis laten beitelen. Dit wijst op zijn belangstelling voor de geschiedenis van de Middeleeuwse bedevaarten, vooral naar Compostella, Rome en het H. Land. De kustodie van het H. Graf was sedert de 14e eeuw aan de Franciskanen toevertrouwd. De gardiaan had het voorrecht bekomen Jeruzalemvaarders, onder zekere voorwaarden, de ridderslag op het H. Graf toe te dienen. Deze Jeruzalemse ridders vormden de Orde van het H. Graf. Het kenteken van de Jeruzalemridders was het krukkenkruis vergezeld van 4 kleine kruisjes. Het prijkt terecht op het graf van de historiograaf van de Vlaamse Jeruzalemvaarders.

Aan de voet van dit kruis leest men op de grafsteen : «My Redeemer liveth», uit het boek Job, volgens de Engelse versie, welke door G. Händel in zijn beroemd oratorio *The Messiah* is opgenomen : «I know that my Redeemer liveth and that He shall stand at the latter day upon the earth, and though the worms destroy my body, yet in my flesh shall I see God» (Job, 19, 25). Een geloofsbelijdenis en tevens een verwijzing naar de muzikale beweging van de overledene, die als poësisleraar zijn leerlingen voor de schoonheid van de muziek wist te begeisteren door zijn commentaren bij een of ander recital, welke hij voor hen op zondagvoormiddag organiseerde. Nu is zijn pelgrimstocht voltooid. Nu ziet hij God in het onvergankelijk licht, waarvan hij reeds op aarde deelgenoot was en zo mild uitstraalde.

B.J.d.B.

In memoriam Prof. Dr. F. Vercauteren. — Op 12 februari 1979 overleed Fernand Vercauteren, geboren te Ledeberg-bij-Gent op 3 augustus 1903. Hij was leerling van H. Pirenne aan de Rijksuniversiteit te Gent, waar hij in 1926 promoveerde.

In 1947 werd Vercauteren hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Luik en lid van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis. Hij was één van de directeurs van het tijdschrift *Le Moyen Age* en lid van het Centrum Pro Civitate. Tot zijn voornaamste publikaties behoren *Etude sur les civitates de la Belgique Seconde* (Brussel, 1934) en *Actes des comtes de Flandre, 1071-1128* (Brusel, 1938).

B. Janssens de Bisthoven voorzitter van het Genootschap voor Geschiedenis. — Tijdens de bestuursvergadering van 12 september 1979 werd

kanunnik Baudouin Janssens de Bisthoven, conservator van het Brugse Bisdomein, tot voorzitter van het Genootschap voor Geschiedenis verkozen, in opvolging van A. Viaene.

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

De middeleeuwse kerk van Lapscheure. — De middeleeuwse kerk van Lapscheure lag bijna 2 km oostwaarts van de huidige kerk. Na het doorsteken van de dijken in 1583 en het aanleggen van nieuwe dijken in 1611-1613, lag de kerk in een schor buiten de Sint-Pietersdijk ; in 1649 kreeg men toelating de nog bestaande kerkmuren te slopen en de kerk te verplaatsen ; dit gebeurde in 1650-1652.

Grondwerken oostwaarts van de hoeve Sint-Pietersdijk 1 hebben thans de ligging laten kennen van de oude kerk die teruggaat op een kapel die reeds vóór 1100 opgericht was in de uitgestrekte parochie Oostkerke.

Terzelfdertijd werd nu ook een gedeelte afgegraven van de mooie Sint-Pietersdijk waarvan enkele honderden m. onlangs aan een privé-persoon verkocht werden ! Kan een Polderbestuur zo maar een dijk uit het openbaar domein verkopen ?

Archeologisch onderzoek in het hoogkoor van de O.-L.-Vrouwekerk te Brugge. Voorlopig bericht. — N.a.v. de verplaatsing van de praalgraven van Karel de Stoute en Maria van Bourgondië van de Lanchalskapel naar het hoogkoor van de O.-L.-Vrouwekerk, werd aan de Archeologische Dienst van de Stad Brugge gevraagd vooraf archeologisch onderzoek te verrichten in het hoogkoor. Merken we op dat de beide praalgraven tot in 1806 in het hoogkoor hadden gestaan, wat dan ook eventuele vondsten op die plaats deed verwachten.

De resultaten van het onderzoek, dat begonnen werd op 8 januari 1979, kunnen op dit ogenblik als volgt worden samengevat.

Centraal in het hoogkoor troffen we de bakstenen funderingen aan van de praalgraven van Karel de Stoute en Maria van Bourgondië (plaatsing vanaf ca. 1563 tot 1806) met er tussenin de fundering van het praalgraf van Maria van Bourgondië (plaatsing vanaf ca. 1502 tot 1563). Het praalgraf van Maria van Bourgondië stond dus oorspronkelijk centraal in

Overzicht over vier geschilderde graven (zuidwanden).

het hoogkoor. Na het afwerken van de tombe van Karel de Stoute werden beide naast elkaar geplaatst¹.

Onder de centrale fundering bevindt zich de overwelfde grafkelder (2,50 m x 1,60 m) van Maria van Bourgondië. De bakstenen constructie is binnenin bepleisterd met kalkmortel. De zijwanden en het gewelf zijn beschilderd met eenvoudige herkruiste kruisen en leliekruisen (geel en menie).

De grafkelder die in 1803 werd verstoord², was voor een groot deel gevuld met puin. Op de bodem bevonden zich skeletresten, niet meer in anatomisch verband, maar toch toebehorend aan één skelet. Antropologisch onderzoek, uitgevoerd door Dr. P. Janssens, wees uit dat het gaat om het skelet van Maria van Bourgondië. Dit onderzoek bracht verder nog gegevens aan het licht over de eventuele doodsoorzaak en de balseming³.

Naast het skelet van Maria van Bourgondië troffen we de harturne aan van Filips de Schone, haar zoon. De tekst op de bovenzijde van de harturne doet alle twijfel over de identiteit verdwijnen.

Ten oosten van de grafkelder van Maria van Bourgondië werden een aantal beschilderde graven onderzocht, waaronder het graf van Petrus Calf († 1295), van Nikolaas Van der Steene († 1339) en van Petrus Tristram († 1639), allen proosten van de O.-L.-Vrouwekerk.

De identificatie gebeurde aan de hand van loden grafplaatjes met naam en overlijdensdatum, in de twee eerste gevallen, en aan de hand van een tekst geschilderd op de binnenzijde van het graf, in het geval van Petrus Tristram.

1. Voor een historiek van de lotgevallen van beide praalgraven: zie V. VERMEERSCH, *Grafmonumenten te Brugge vóór 1578*, Brugge, 1976, II, blz. 367-389 en III, blz. 686-699.

2. M. VERMEERSCH.. De praalgraven van Maria van Bourgondië en Karel de Stoute in het koor van de O.-L.-Vrouwekerk te Brugge, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis Société d'Emulation*, 107 (1970), blz. 152-156.

V. VERMEERSCH, *Grafmonumenten te Brugge vóór 1578*, Brugge 1976, II, blz. 375-378.

G. MICHIELS, Hebben de Franse Jacobijnen de Grafkelder van Maria van Bourgondië geschonden? in *De Gidsenkring*. 17 (1979), nr. 2, blz. 24-30. Merken we op dat de tekst waarin de grafschennis van 1803 wordt beschreven, door V. Vermeersch verkeerd werd begrepen. V. Vermeersch leidt uit de tekst af dat het praalgraf van Maria van Bourgondië werd beschadigd en geopend, en dat de loden kist van Maria van Bourgondië zich in het praalgraf bevond, evenals de harturne van Filips de Schone.

3. De publikatie van deze studie wordt voorbereid.

Overzicht over vier geschilderde graven (noordwanden).

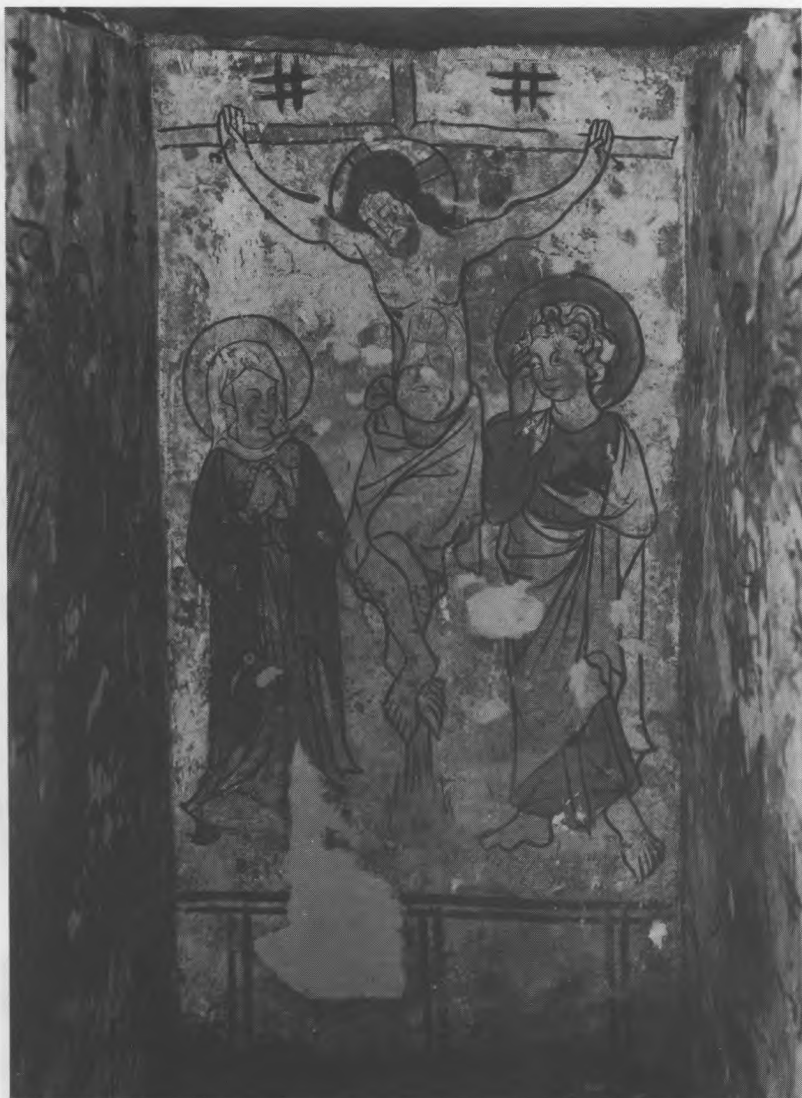

Tronende Madonna in het graf van Nikolaas Van der Steene (1339).

In het graf van Petrus Calf komen volgende figuren voor : Kalvarie, tronende Madonna (grotendeels verdwenen), vier wierookvat zwaaiende engelfiguren, de Heilige Petrus (patroonheilige van de overledene) en de Heilige Andreas, evenals de figuur van de overledene zelf⁴. Verder komen tussen de figuren nog leliekruisen, herkruiste kruisen en bloemen voor.

4. Dat het om de afbeelding van Petrus Calf gaat werd uitgemaakt door W.P. DEZUTTER in : De beschilderde grafkelder van Proost Petrus Calf. Brugge 1295, in *Biekorf*, 79 (1979), blz. 43-47.

Op te merken valt dat de figuur van de tronende Madonna in dit graf niet werd uitbroken in 1482 om de grafkelder van Maria van Bourgondië te metselen, zoals Dezutter beweert maar wel later bij het openbreken van de hertogelijke grafkelder langs de oostkant. Dit gebeurde, gezien de latere overbouwingen door de fundering van het praalgraf van Karel de Stoute, zeker vóór de oprichting van dat praalgraf. Dit kan gebeurd zijn wanneer het hart van Filips de Schone werd bijgezet (in 1507) of wanneer de skeletresten van Karel de Stoute werden bijgezet (1533). De eigenlijke ingang van het graf van Maria van Bourgondië bevindt zich aan de westkant.

Kalvarie in het graf van Petrus Calf (1295).

Alle foto's : fotograaf Vincent Molhant, copyright Dienst Stedelijke Musea.

Het graf van Nikolaas Van der Steene bevat naast de traditionele figuren (Kalvarie, Madonna en engelen) nog de H. Nikolaas (patroonheilige) en de Heilige Jacob van Compostella.

Het zeventiende-eeuwse graf van Petrus Tristram, waarin de schildering uitsluitend in zwart is uitgevoerd vertoont o.m. een doodshoofd bovenop gekruiste beenderen, een gekruisigde Kristus en een zandloper (?).

In twee niet geïdentificeerde graven komen alleen de traditionele motieven voor.

In een graf dat zich ten westen van het graf van Maria van Bourgondië bevindt, zijn de afbeeldingen van de tronende Madonna met kind, de Kalvarie en twee wierookvat zwaaiende engelen op papier getekend. Die vellen papier werden, bij de opbouw van het graf, op de natte pleisterlaag gekleefd. De resterende delen van het graf zijn met kruisen (herkruiste- en lielekruisen) beschilderd, waarbij de schildering rechtstreeks op de pleister is aangebracht. Voorbeelden van deze techniek zijn vroeger reeds te Brugge aangetroffen⁵ maar tot nu toe is er geen enkel exemplaar bewaard.

Een drietal onbeschilderde grafkelders sluit de reeks af.

Onder het niveau van de verschillende graven troffen we een Noord-Zuid georiënteerde veldstenen fundering aan. Het betreft vermoedelijk de oostmuur van een romaanse voorloper van de huidige gotische O.-L.-Vrouwekerk. Bij het bouwen van deze muur werden een aantal andere begravingen verstoord. Bij twee ervan was de grafstructuur de volgende : de grafkuil, uitgegraven in volle grond, was hier en daar afgezet met brokken veldsteen. De binnenwanden waren met kalkmortel bepleisterd. Op die pleisterlaag restten nog sporadisch sporen van een rode verfstof. Bij de andere begravingen was geen grafstructuur merkbaar. De oudste begravingen kunnen teruggaan tot de tiende of zelfs tot de negende eeuw.

Brugge 23.07.1979

H. De Witte

Ook over de graforiëntatie is Dezutter niet duidelijk. In alle onderzochte beschilderde graven in de O.-L.-Vrouwekerk, tevens allemaal priestergraven, ligt de dode met de voeten naar het oosten. De plaatsing van de Madonna aan het hoofd- of voeteneind schijnt niet vast bepaald te zijn. In drie gevallen komt de Madonna voor op de oostzijde (voeteneind) ; in de twee andere gevallen op de westzijde (hoofdeind). Van een laatste graf is de westmuur volledig verdwenen, maar komt de Kalvarie op de oostzijde (voeteneind) voor.

5. Volgens die techniek beschilderde graven werden o.m. aangetroffen in de verdwenen St.-Janskerk, zie hiervoor : J. COLENS, L'Eglise Saint-Jean à Bruges, in *Annales de la Société d'Emulation*, 41 (1891), blz. 223-239.

Herstellingen aan de graftomben van Maria van Bourgondië en Karel de Stoute. — Op 8 januari 1979 begonnen in de O.-L.-Vrouwewerk te Brugge de voorbereidende werkzaamheden tot het verplaatsen en opnieuw opstellen van de praalgraven van Maria van Bourgondië en Karel de Stoute in het hoofdkoor¹.

Naast de ontdekking van de grafkelder van de Vlaamse gravin en van de fundering van haar graftombe erboven, van de jongere funderingen van de twee grafelijke graftomben en van de beschilderde grafkelders er omheen, rezen dra allerlei problemen i.v.m. de eigenlijke restauratie van de grafmonumenten die sinds 1806 in de Lanchalskapel opgesteld staan. Oorspronkelijk was men enkel van plan de beide tomben grondig te reinigen, maar uiteindelijk werd voorgesteld enkele ontbrekende onderdelen bij te maken, het koperwerk opnieuw te vergulden, en de wapenschilden opnieuw te verzilveren en te emailleren waar dit nodig zou zijn.

Tijdens de vele besprekingen betreffende deze geplande restauratie kwamen de vroegere herstellingen meermaals ter sprake. In de geschiedenis van de tomben komen daaromtrent wel enkele data voor, maar de vermeldingen zijn tamelijk beknopt. Toch lijkt het ons nuttig, als kleine bijdrage in de discussie, hier een aantal uitgegeven en onuitgegeven teksten samen te brengen.

Aan het grafmonument van Maria van Bourgondië (ca. 1490-1502), gegoten door Renier van Thienen, werkte de Brusselse edelsmid Pieter de Beckere, die sinds de studies van prof. dr. J. Duverger niet meer als de kopergieter maar enkel als de vergulder van het koperwerk aanzien wordt². In een stuk uit 1519 wordt gezegd dat hij «over xvij of xx jairen geleden, gewracht, gesneden ende vergult hadde die tombe ende sepulturen van wylen vrouwen Marien, hertoginnen van Oostrycke ende van Bourgongnien, enz., staende in den hoogen koor van Onsen Lieven Vrouwenkercke, in der stad van Brugge ; den grooten arbeyt by hem zesse oft zeven jaeren lanck, mit vive oft zesse gesellen, dair om gedaen die groten siecten ende debilitacien van zynen lichame ende van den zelve zyne gesellen, die hem van den wercke van den voirschreven verguldenen ende den fenyne dat men dair toe besigen moeste, gecomen waeren, dair af eenige van den selven zynen gesellen waeren gestorven» : (A. Pinchart, Notice historique sur Pierre de Beckere, in *An.*

1. Voor de geschiedenis en de beschrijving van de grafmonumenten verwijzen we naar V. Vermeersch, *Grafmonumenten te Brugge vóór 1578*, II, blz. 367-389, III, blz. 686-699. (Brugge, 1976).

2. O.m. in het Jaarboek van de *Kon. Vl. Ac. voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, 8, (1946), blz. 131.

Soc. d'Em., 12 (1850), blz. 242). Waarschijnlijk heeft hij ook de geëmailleerde wapenschilden gemaakt ; zo althans verstaan wij het «gesneden» werk.

In 1563 verrichtte de Antwerpse kopergieter Jacob Jonghelinck — aan het werk aan het grafmonument van Karel de Stoute — enkele herstellingen aan het graf van Maria van Bourgondië («Aud Jacques Jonghelinck a cause quil ayt prins de reparer et ratoustrer la tumbe de feu dame Marie, affin que l'ouuraige de l'une ny soit bastarde de l'autre pour laquelle cause messgrs des finances luj ont accorde la somme de deux mil liuvres de xl gros la liure...»). J. Gailliard, *Inscriptions funéraires et monumentales de la Flandre Occidentale*, Brugge, 1866, I, 2, blz. 19).

In 1558-1563 maakte Jacob Jonghelinck het graf van de in 1477 gesneuvelde graaf. De rekening voor het grafmonument werd door O. Delepierre en J. Gailliard uitgegeven. Daarin lezen we o.a. «Paye a Jacques Jonghelinck maistre ourrier de la grande effigie et stature de feu le duc Charles de Bourgne lequel a prins de fondre la principale figure et faire les modelles et tailler les patrons de toutes les armes qui seront requis ensemble les angles et aultres ornemens de cuyure dorrure et esmail aussy de mailler et dorrer lad figure armes et furnier tout lor qui sera requis sybon que l'anchienne tumbe de feu dame marie, et ce pour la some de dix mil cinq cens liures du prys de quarante groz la liure...».

«Audict Jacques a cause des ourriers supervenantz ayant seruy led Jonghelinck environ l'espace de quatre ans, qui sont en partie impotentz et aultres ayantz perduz leurs dentz et aultres inconvenientz messgrs les commissaires leur ont accorde en gratuite entre eux tous quarante liures une foiz par acte du viij^e de novembre soixante trois...».

(J. Gailliard, *Inscriptions funéraires et monumentales de la Flandre Occidentale*, Brugge, 1866, I, 2, blz. 19).

Tussen 1584 en 1589 werden op de twee grafmonumenten wapenschilden hersteld en verguld : «Item betaelt Ambrues Clais, goutsmit over vermaecken ende aurelieren van zeker wapenen van tomben van herthooh Caerle ende vrou Marie...». (V. Vermeersch, *Grafmonumenten te Brugge vóór 1578*, Brugge, 1976, II, blz. 375).

We weten niet of er herstellingen plaats hadden in de loop van de 17de eeuw ; enkel een systematisch onderzoek in het kerkarchief zou ons daarover kunnen inlichten.

Op 6 december 1764 schreef de Geheime Raad aan het kapittel en aan de kerkmeesters dat ze vernomen heeft dat het grafmonument van Maria van Bourgondië zich in slechte staat bevindt («que le Mausolée... tombe ou est menacé de tomber en ruine, par ce qu'on néglige de le réparer, et qu'il convient de conserver un monument d'antiquité aussi respectable que celui là ;...»). Brugge, Rijksarchief. Archief O.-L.-

Vrouwewerk, M 10 : Acta capituli 1755-1765, f° 311). Men vroeg de nodige restauraties uit te voeren, maar te Brugge had men geen geld meer sinds onlangs grote werken in de kerk gedaan werden (1762 : gewelf in koor en middenbeuk, nieuw triforium) ; daarom vroeg men dat het centraal bestuur de werken zou bekostigen (ibid., f° 314-314v). Dit voorstel werd aanvaard en D. van Overloop, directeur van de Brugse Munt werd belast met de regeling van de werkzaamheden.

«Comparuit D. Van Overloop Monetariae Brugensis Waradinus qui exhibens suam ab Aula Bruxellensi et Regiis Finantiis commissionem debito signatam et expeditam ad una cum praenobili domino vice-comito De Vooght hujus civitatis et Franconatus Magno Ballivo, idque solis expensis dictae finantiae reparari et restaurari ante proximum novembrem faciendum utramque tumbam seu mausoleum Serenissimorum Principum Caroli et Mariae Burgundiae, petiit licentiam et consensum Dominorum de capitulo ad easdem removendum et ad praefatam monetariam (ubi reficientur singulae partes) simul et semel transportandum» (ibid., f° 329-329v). Het kapittel stemde toe op voorwaarde dat het centraal bestuur alles zou betalen.

Het werk werd in het Muntatelier te Brugge uitgevoerd door de edelsmid Andries Petit («1765. Gedurende deze zomer heeft men de twee mooie graftomben, staande vóór het hoogaltaar in het koor van de O.-L.-Vrouwewerk, bij bevel van de Raad van Financiën te Brussel, geheel en al gereinigd, onder meer de figuren en de vergulde ornamenten... Het reinigen en oppoetsen van de tomben werd uitgevoerd door sieur Andreas Petyt, meester-zilvermid en essaieur of keurmeester van Hare Majesteits munt te Brugge, onder de directie van mijnheer Van Overloop, bestuurder van hetzelfde muntatelier. Voor zijn werk heeft de heer Petyt 1100 gulden wisselgeld vanwege de Raad van Financiën ontvangen». A. Schouteet, Ghedinckboek van M.F. Allaert. Brugse kroniek over 1713-1787, Brugge, 1953, blz. 28-29).

De tijdgenoot Allaert spreekt enkel van «reinigen». In een artikel in ons tijdschrift, 109, 1972, getiteld «Le tombeau de Charles le Téméraire présente-t-il aujourd'hui tel qu'il était autrefois ?» schrijft L. Smolderen op blz. 219 het volgende over de toen uitgevoerde werken : «Les comptes de l'entreprise mentionnent une dépense totale de 1973 florins, 7 sous et 6 deniers. L'essayeur de la Monnaie de Bruges, André Petit, exécuta les travaux de dorure pour 1283 florins, 6 sous et 8 deniers, plus une gratification de 116 florins, 13 sous et 4 deniers. Le peintre A. Saweyns fut chargé de la façon des armoiries et le statuaire Brael de la restauration des marbres». Op onze vraag naar de referentie voor die gegevens, liet de h. Smolderen ons weten dat deze afkomstig zijn van de nota's van A. Pinchart, bewaard in het handschriftenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek, maar dat hij de originele documenten die op het Algemeen

Rijksarchief zouden moeten berusten, niet teruggevonden heeft³.

In 1806 werden de grafmonumenten opgesteld in de Lanchalskapel ; bij die gelegenheid werden ze opnieuw onder handen genomen. In de uitgave voor het herstellen en plaatsen van de tomben, die 316-10-10 lb. beloopt, staat o.m. volgende post : «Aen s^r P. van Praet zilversmid tot 42-17-0 lb» (Kerkrekening 1806-1807, f° 28). Ook in de Inventaris uit 1824-1828 wordt die herstelling vermeld : «In 1806 wierden de selve alhier geplaatst en de loofwerken en wapenen op last van den heer prefect Chauvelin behoorlyk gerestaureert door den heer Praet, goud en zilversmit te Brugge». (L. Devlieghe, Een Westvlaamse inventaris uit 1824, in *Bul. K.C.M.L.*, 17, 1967-1968, blz. 203. Op dezelfde blz. lezen we ook nog : «Daar bevindt sich een groote vlek op de regter kaak van het beeld van Marie van Bourgogne die soude dienen geweest te worden»).

Of er sindsdien nog herstellingen aan de grafmonumenten gebeurd zijn weten wij niet. Wellicht zou de in 1888 door de Kerkfabriek geplande maar niet toegestane overplaatsing van de tomben naar het Paradijsportaal een nieuwe gelegenheid geweest zijn...⁴.

L. Devlieghe

3. Verscheidene auteurs hebben gepoogd de in 1765 uitgevoerde restauratie te omschrijven :

«Les travaux de réparation comprirent toutes les armoires, tous les ornements de cuivre, dont plusieurs furent même renouvelés». J. Gailliard, *Ephémérides brugeoises...*, Brugge, 1847, blz. 188.

«De mausolea werden, op bevel van het Hof van Oostenrijk, in het jaar 1765 hersteld : de beelden en de wapens werden opnieuw verguld» A. van Zuylen van Nyevelt, *De graftomben van Karel den Stoute en Maria van Burgondië in de Lieve Vrouwekerk te Brugge*, in *Wetenschap in Vlaanderen*, 2 (1937), blz. 54.

«Verschillende onderdelen van de sarkofaagversiering dienden hierbij vernieuwd te worden...». V. Vermeersch, o.c., II, blz. 375.

4. De Koninklijke Commissie voor Monumenten wilde dit voorstel niet aanvaarden zoals blijkt uit een brief aan de Minister van Binnenlandse Zaken (22 december 1888) : «Il résulte de cet examen que le nouvel emplacement proposé pour les mausolées est mieux aménagé que la chapelle où ils se trouvent actuellement ; il est plus spacieux et il est mieux éclairé. Toutefois nous ne pensons pas qu'il soit convenable de placer les mausolées dans cette pièce, s'il y a lieu de les déplacer, il serait opportun semble-t-il, de les rétablir dans le chœur de l'église où ils se trouvaient anciennement» (Brussel, Archief K.C.M.L., nr. 4323).

Bij driehonderd jaar Vauban-vestingen te Menen. — Ter gelegenheid van driehonderd jaar Vauban-vestingen te Menen (1679-1979) zouden wij even de aandacht willen trekken op deze stad gelegen in een U-vormige bocht van de Oude Leie, op de raaklijn tussen het Franse en het vroegere Habsburgse rijk — steeds een twistappel tussen deze beide machten — en waaraan de 23 innamen en heroveringen niet vreemd zijn.

Wij stellen hierbij de vraag : Wat is er — materieel — te Menen nog overgebleven uit het verleden en welke instantie trekt zich het lot van de Meense historie aan ? Dit alles in betrekking tot de vestingen.

De stadskern zelf¹

Menen is een stad die nog een echte stadskern bezit. Deze is gelegen rondom het kruispunt van de wegen Brugge-Rijsel en Kortrijk-Ieper waar de markt te situeren valt met zijn belfort en stadhuis en vroeger ook nog zijn hallen.

De stadskern begint waar de Oude Leie de stad binnenvloeiده, nl. bij de Capucijnenkerk en eindigt bij de afspanning 't Schippersshof op het Astridplein, waar eertijds heirweg en rivier elkaar kruisten en waar de eerste kern van de stad ontstaan is.

Die stadskern strekt zich vooral uit langs en volgt de loop van de as Iepersestraat - markt - Rijselsestraat. Al de belangrijke gebouwen zijn gelegen langs de zopas vermelde as en dikwijls tot tegen de Oude Leie : Capucijnenkerk, militair hospitaal, belfort en stadhuis, St.-Vedastuskerk, St.-Jorishospitaal en daartussen een aantal afspanningen.

Wat die oude gebouwen betreft, Menen bezit op zijn manier alles wat men in andere historische steden aantreft. Wij noemen op : een belfort (1574) ; een stadhuis (1782) 't Landthuys genaamd, waarvan de oorsprong veel verder dan 1782 teruggaat ; een dekanale kerk (1820) waarvan het oudste deel dateert van vóór 1454 ; een Capucijnenkerk (1608) ; een aloud hospitaal : het passantenliedengasthuys van Sint-Joris, dat onlangs werd afgebroken en dat gesticht zou zijn in 1053 of vroeger nog ; een militair hospitaal (1684), nu tabaksfabriek ; een wapenarsenaal waarschijnlijk uit de zelfde periode, nu bierdepot ; een kazerne uit de periode van Willem I ; de laatste beuk van een poedermagazijn, eveneens uit de Hollandse periode ; een windmolen (1767) ; een «stampkot» (1789) ; enkele oude afspanningen (17de en 18de eeuw) ; een stadspark «Bois de Boulogne» en tenslotte de vestingen waarop men 70 jaar geleden nog rond de stad kon wandelen.

1. Over Menen raadplege men : A. REMBRY-BARTH, Histoire de Menin, 4 dn., Brugge, 1881.

In elke historische stad vindt men al deze zaken terug. Ze wijzen op het historisch belang van de betreffende stad. Een reden temeer voor Menen om er fier op te zijn en er zorg voor te dragen.

De vestingen

Die stadskern van Menen is driemaal met vestingsmuren omgeven geworden : eerst door Montigny in 1578, dan door Vauban in 1679 en tenslotte tijdens de Hollandse periode. Dit betekent reeds 400 jaar fortificatie te Menen. Samen met Ieper is Menen één van de weinige steden uit onze streken die nog vestingsmuren bezitten².

Dit jaar is het driehonderd jaar geleden dat een aanvang werd gemaakt met de tweede versterking, namelijk de vestingen die Vauban op last van de Zonnekoning deed aanleggen.

Waren de vestingen van Montigny nog maar een prototype, deze van Vauban werden een modelvesting. We zien een afbeelding van de eerste vestingen op de plattegrond van Menen door Louys de Bersaques (1644), overgenomen door Sanderus en Blaeu, en van de vestingen van Vauban berust een reliëfplan in het museum van het Hotel National des Invalides te Parijs³.

De Vaubanvesting had een omtrek van 3.000 m.; ze strekte zich uit over de beide oevers van de Leie, dit in tegenstelling met de vestingen van Montigny die slechts op de linkerzijde van de Leie uitgewerkt waren. Ze bestond uit elf bolwerken en de werken duurden tien jaar. De vier bestaande poorten : de Ieper-, Brugge-, Kortrijk- en Rijselpoort zaten erin verwerkt. «De stadsversterking van Menen, die doorgaat als een der meest volmaakte werken van Vauban...»⁴.

Het was «een typische Vaubanse schepping — hij zou er overigens erg trots op geweest zijn — met een sterke nadruk op de buitenwerken en op de inundaties»⁵. Op een duitstalig stadsplan uit 1706 wordt ze genoemd : «ein unüberwindlich Meister Stuck». In 1715, bij het Barrièretractaat, werd het een barrièrevesting en in 1745-46 werd ze gesloopt, doch slechts gedeeltelijk.

2. DEVLIEGHER L., 25 Jaar monumentenzorg in West-Vlaanderen, Brugge, 1975, p. 66.

3. *Belgische Steden in reliëf*, Pro Civitate, Brussel, 1965. Het artikel over Menen werd verzorgd door Jan Dhondt, p. 231vv.

4. DHONDT J., in *Belgische Steden in reliëf*, Menen, p. 244.

5. LE PAGE H., De vesting Menen, in *De autoerist*, 29e jg., nrs. 25-26, p. 1416.

Zo wordt dit jaar opnieuw de aandacht gevestigd op de «ramparen», waarvan er nog grote stukken bewaard zijn gebleven, vooral uit de Hollandse periode, zoals het Blekerijbolwerk en het bolwerk bij het Benedictinessenklooster. Thans zijn op die stadsmuren prettige wandelwegen aangelegd, doch de vestingsmuren zelf verkeren in lamentabele toestand. Onlangs werd nog een stuk gedynamiteerd om plaats te maken voor een nieuwe zwemkom en werd de laatste vestingsbeek overwelfd. Reeds verscheidene malen werd de suggestie gedaan een stuk van de vestingen binnen en buiten te reinigen en toegankelijk te maken. Hopelijk zal de herdenking van 300 jaar Vaubanvesting een revalorisatie van de Meense vestingen met zich brengen. Het initiatief van het Gemeentekrediet van België dat twee toeristische wegaanwijzers «Oude vestingsmuren» schonk zal wellicht door andere goede initiatieven gevolgd worden.

Vermelden wij dat er daarnaast nog andere stukken stadsmuren (kanonkelders, casematten genaamd) overgebleven zijn, doch ze liggen achter de huizen en zijn moeilijk bereikbaar.

Over de vestingen bestaan heel wat oude etsen en gravuren. De meest bekende zijn deze waarop we de belegeringen zien van Menen in 1706, 1744 en 1794. Men herkent Menen aan zijn belfort, kerk, Capucijnenkerk en vestingen. Gelukkig zijn deze vier herkenningspunten geheel of gedeeltelijk bewaard gebleven.

De heemkundige kring

Het is de heemkring dr. A. Rembry-Barth, opgericht in 1965, die zich het lot van de Meense historie aantrekt. Op initiatief van de heemkring werd het rijke stadsarchief deskundig geordend, werd de «Histoire de Menin» van dr. A. Rembry-Barth heruitgegeven, verschenen reeds twee jaarboeken en kan men ieder kwartaal het tijdschrift van de heemkring ontvangen.

In 1975, het jaar van de monumenten, werd de lijst van de historische gebouwen opgesteld en opgestuurd naar de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, om verdere slopingen tegen te gaan. Onder de betreuenswaardige afbraken vermelden wij : het Capucijnenklooster, twee beuken van het poedermagazijn, een vooruitgeschoven hoek van de vestingen, de kapel en het klooster van het aloude St.-Jorishospitaal. Onder de intussen gerestaureerde gebouwen noemen wij op : de voorgevel van het stadhuis, het interieur van de Capucijnenkerk en van St.-Vedastuskerk, de afspanning «Galerij» in de Rijselsestraat ; de westgevel van het St.-Jorishospitaal werd voor afbraak gevrijwaard.

Besluit

Het eerste dat nu te Menen moet gebeuren is het aanleggen van een kleine ring, hetgeen de mogelijkheid zou bieden de stadskern terug aantrekkelijk te maken en tot zijn recht te laten komen. Het is deze stads-

kern, die driemaal met vestingen werd omgeven om hem te beschermen, die thans zijn historisch uitzicht terug moet krijgen. Oud en nieuw moeten tot harmonie worden gebracht. De historische gebouwen moeten geïntegreerd worden in een vernieuwde stadskern. De charme die men aantreft in het «Bois de Boulogne», op de groenzone van de Oude Leie en op de wandelwegen van de vestingen zou ook moeten te vinden zijn op de markt, in de vier hoofdstraten en in de kleine straatjes rond het centrum.

De herdenking van 300 jaar Menen modelvesting zal hopelijk velen gevoelig maken om te werken aan Menen modelstad.

Leo Loosveld

Herdenking van Karel-Lodewijk Grimminck in 1978. — 1978 was voor de Westhoek een Grimminck-jaar. Men herdacht er Karel-Lodewijk Grimminck, de Vlaamse priester en mysticus, geboren in 1676 en overleden, tweehonderdvijftig jaar geleden, in 1728. Hij was in de Westhoek bekend en is het nog als «den heiligen pastoor». Veertien jaar lang verrichtte hij pastorale arbeid in het nu verdwenen bisdom Ieper, veertien jaar lang leefde hij er daarna als kluizenaar. De herdenking werd voorbereid door het stichten van vier werkgroepen : te Brugge, Ieper, Kaaster (Fr.-VI.) en Poperinge.

Op woensdag 15 maart 1978 werd in de Sint-Bavokerk te Watou, vooraan in de middenbeuk, op een tweetal meter vóór de communiebank, het graf geopend waarvan het grafschrift volledig uitgewist was, maar waarvan de lokale traditie en ook officiële documenten getuigen, dat dit het graf van Grimminck was. Op nagenoeg 1.30 m. diepte werden de beenderen van een geraamte gevonden ; bij verder graven werden nog andere beenderen gevonden.

Te Brussel werd het geraamte onderzocht in het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen ; het besluit van het onderzoek : men kan met veel waarschijnlijkheid zeggen, dat het Grimmincks geraamte is, zekerheid is er evenwel niet. Op 30 oktober werden de beenderen, samen met enkele documenten, in een met lood bekleed koffertje geborgen en op maandag 6 november te Watou onder de nieuwe grafsteen begraven.

Op zaterdag 15 april werd met een kerkelijke plechtigheid een nieuwe grafsteen, met het oude Latijnse grafschrift, ingehuldigd.

Op zondag 23 april vond te Veurne, waar Grimminck bij de witheren van de St.-Niklaasabdij studeerde, een herdenkingsplechtigheid plaats, waar ook Ramskapelle (bij Nieuwpoort), waar hij twee jaar kapelaan was

(1700-1702), en Zuidkote (Fr.-Vl.), waar hij vier jaar pastoor-deservitor was (1702-1706), vertegenwoordigd waren.

Van vrijdag 26 tot zondag 28 mei werd te Ieper, waar hij op 28 mei 1676 geboren is, een driedaagse viering met tentoonstelling en academische zitting gehouden, die besloten werd met een plechtige Eucharistieviering in de St.-Jakobskerk, waar hij op 30 mei gedoopt werd. Ook te Ieper ontving hij in het seminarie zijn priesteropleiding. Op zondag 28 mei werd een Grimminck-route (Ieper-Westvleteren-Veurne, Zuidkote-Kaaster-Watou-Sint-Jan-ter-Biezen) ingereden ; Westvleteren omdat daar de stamhoeve van de Grimmincks lag.

Op zondag 18 juni : herdenking te Sint-Jan-ter-Biezen, waar hij zijn laatste levensjaren (1724-1728) als anachoreet doorbracht naast de kapel, die hij bediende, en waar hij overleed op 12 november 1728. Hij had daar ook een kleine kluzenaarsgemeenschap opgericht.

Op zaterdag en zondag 24-25 juni kwam Kaaster (Fr.-Vl.) aan de beurt met tentoonstelling, academische zitting en geconcelebreerde Eucharistieviering met de bisschoppen van Rijsel en Brugge (het territorium van het bisdom Ieper behoorde tot wat nu een deel van het gebied van beide bisdommen is). Te Kaaster was Grimminck acht jaar pastoor, tien jaar kluzenaar op de Thieuchoek ; de acht eerste jaren van zijn kluzenaarsleven ging hij nog uit als volksmissionaris, de laatste twee leefde hij als anachoreet.

Op maandag 14 september had in de abdij van de Katsberg (Fr.-Vl.), waar Grimminck enkele malen bij de paters Antonijnen een tiendaagse retraite deed, een studiedag gehouden over Grimmincks spiritualiteit, voor priesters uit de bisdommen Rijsel en Brugge.

Op zondag 28 november, Grimmincks sterfdag, was het te Watou de sluiting van het Grimminck-jaar : opnieuw tentoonstelling, Eucharistieviering met de twee bisschoppen en academische zitting.

Door L.M. Goegebuer, o.s.a. werd bij het Grimminck-comité te Brugge (adres : Beenhouwersstraat 64) een brochure uitgegeven «Karel-Lodewijk Grimminck». *Le comité flamand de France* gaf een Franse brochure uit van M. Deswarte, «Charles-Louis Grimminck, mystique flamand». Het Grimminck-comité te Brugge denkt aan het uitgeven van Grimmincks geschriften.

K. Berquin

125 jaar Stedelijke Nijverheidsschool te Brugge. — «125 jaar Stedelijke Nijverheidsschool. Techniek als hefboom voor wetenschap en cultuur», zo heette de tentoonstelling die W. Dezutter en M. Goetinck van 5 mei

tot 10 juni lieten zien in het Provinciaal Hof te Brugge. Een rijk geïllustreerde catalogus begeleidde de tentoonstelling. In het eerste gedeelte schetst G. De Waele de geschiedenis van de Bogardenschool en van de Stedelijke Nijverheidsschool. Vervolgens handelen W. Dezutter en M. Goetinck over de loterijen die in 1549 en 1574 ten voordele van de Bogardenschool ingericht werden. Het archief van de Bogarden wordt beschreven door A. Vandewalle. De eigenlijke tentoonstellings-katalogus beschrijft eerst in het kort de diorama's «ontwikkeling van wetenschap en techniek» (door prof. J. Quintyn) die op een didactisch-verantwoorde wijze de tentoonstelling inleidden ; daarna geven Dezutter en Goetinck de inventaris van de belangrijke verzameling didactisch materiaal van de Nijverheidsschool ; verder nog archivalia, studietekeningen e.d.

Brugge in de Pers. — Voor toeristische journalisten, kunstredacteurs e.d. is Brugge een dankbaar onderwerp, het lezen van hun pennevruchten voor een Bruggeling altijd boeiend (het streelt trouwens zijn aangeboren trots dàar te wonen). Zijn er wel eens artikels die vrij vlak blijven, dan getuigen andere van een verrassende visie. Af en toe krijgt men bijdragen te lezen die een hoog niveau halen en een vermelding verdienen in ons tijdschrift.

De redactie heeft derhalve besloten de merkwaardigste van die reportages voortaan in dit tijdschrift te noemen, alleen reeds omdat zij een soort tijdsdocument zijn : hoe binnen- en buitenlandse schrijvers Brugge, zoals het gegroeid is tot op heden, ervaren.

In 1978 werden zeven z.g. wonderen (lees : kunstwerken) voor het toeristisch voetlicht gebracht. Voor Brugge was dit het Ursulaschrijn van Hans Memling. Gevolg : het archief van het Sint-Janshospitaal is sindsdien aangevuld met meer dan honderd artikels over dit gothisch kunstwerk, zowel uit België, Canada als Japan, en Zweden, enz. De meest opvallende reportage verscheen in het Duitse kunsttijdschrift «Westermanns Monatshefte», Braunschweig (januari 1978) met als titel «Brügge. Mit der Geschichte Leben» en waarin niet minder dan vijftien voortreffelijke kleurenreproducties van Memlings meesterwerk voorkomen.

Het tijdschrift «American Preservation» (Little Rock, Arkansas), dat het behoud van de Amerikaanse architectuur, milieu en natuur in zijn redactionele vlag schrijft, liet in zijn nummer van oktober - november 1978 reporter J.E. Boucher een kijk nemen over de Oceaan met een rijk geïllustreerde bijdrage over stadskernhernieuwing te Brugge.

De topper was een publicatie van het Zwitserse maandblad «Du» (Zürich, januari 1978), gerealiseerd door het reporter- en fotografenduo D. Keller en M. Strickler. Deze reportage was van een uitzonderlijke

kwaliteit en werd met de jaarlijkse persprijs 1978 van Westtoerisme, de Provinciale Westvlaamse Vereniging voor Toerisme, bekroond. De beslissing van de jury werd in volgende bewoordingen genoteerd :

«Men moest wel onder de indruk komen van dit aantrekkelijk corpus van artikelen over Brugge. De inleiding is bijzonder vaardig in al haar beknoptheid, de kunsthistorische voorstelling van de stad heel knap gestoffeerd, en het vergelijkend beeld tussen gisteren en vandaag meer dan alleen maar betrouwbaar. Van de illustratie kan zonder meer gezegd dat zij getuigt van Bourgondische overvloed. Gehalte én presentatie hebben deze inzending dan ook als een pijl naar voor doen schieten!».

R.D.

Bescherming van monumenten. — In West-Vlaanderen werden in 1978 volgende monumenten officieel beschermd :

Brugge, O.-L.-Vrouwekerk (+ orgel) te Assebroek

Brugge, huis Hoogstraat 18

Brugge, hoeve Rozeblomme, Statiesteeweg 45 (Dudzele)

Izegem, stoommachine in de elektrische centrale

Menen, woonhuis van de hoeve Haute Cense

Middelkerke, villa Cogels

Een Waals voorbeeld van goede plaatselijke geschiedschrijving. — De lokale geschiedschrijving is een terrein dat bij uitstek ook geschikt is voor zgn. amateur-historici. Het werk van deze vorsers vindt zijn neerslag in bijdragen voor plaatselijke historische en heemkundige tijdschriften, in kleine brochures, en de jongste jaren in groeiende mate ook in echte dorpsmonografieën van soms vele honderden bladzijden. Hoewel deze publikaties niet altijd de vereiste volledigheid en wetenschappelijke betrouwbaarheid bieden, vormen ze in vele gevallen een zeer bruikbare informatiebron, en bouwstenen voor grotere syntheseswerken. Sommige van die plaatselijke onderzoekers doet men zelfs onrecht aan door ze als «amateurs» te bestempelen, want door jarenlange ervaring en zelfstudie hebben ze een wetenschappelijk peil bereikt dat niet eens door alle beroeps-historici wordt gehaald. Zo'n «professionele» amateur is ongetwijfeld Raymond Thirions, die enkele jaren geleden dan ook terecht de prijs *Pro Civitate* van het Gemeentekrediet van België ontving voor zijn navorsingswerk over het verleden van het dorpje Stave (prov. Namen) waar hij nagenoeg zijn hele leven heeft gewoond en waar hij onderwijzer is geweest. Speciaal werd bekroond zijn studie *Histoire de la propriété foncière à Stave pendant vingt siècles*, die nadien ook door het Ge-

meentekrediet werd uitgegeven (Brusel, 1975, 175 blz.; Collection Histoire Pro Civitate, série in 8°, n° 42). Al is het werk gewijd aan een plek die, geografisch gezien, buiten ons studieterrein valt, kan het zonder bezwaar op methodologisch vlak als model worden gesteld voor ieder die een gelijkaardige studie zou wensen te ondernemen voor zijn dorp of streek.

De monografie van R. Thirions over het grondbezit in Stave is het resultaat van vele jaren onderzoek, in de eerste plaats in de archief-depots. De auteur spoorde alle bewaarde stukken betreffende Stave op in gemeentelijke-, heerlijke-, kerkelijke-, notariële- en familiearchieven. Voor de recente periode verdiepte hij zich in de uitgebreide archieven van het moderne kadaster. Andere bronnen waarop hij steunde waren de geologie, de archeologie en de toponimie. Ook via ondervraging van familieleden en dorpsbewoners bekwam hij informatie. En om een goed beeld te kunnen schetsen van de huidige stand van zaken en de toekomstperspektieven in de landbouw, organiseerde hij met de steun van de gemeentelijke overheid een colloquium, waarop alle landbouwers van het dorp waen uitgenodigd. Dit getuigt van een zin voor initiatief en een verbeeldingskracht die origineel te noemen zijn.

De verdienste van de auteur is des te groter, daar zijn onderwerp zeer ingewikkeld is. De huidige gemeente Stave, zoals die in de Franse tijd werd gevormd, bestond in het Ancien Régime uit drie nederzettingen die elk van een andere jurisdictie afhankelijk waren. De kern werd gevormd door de kleine heerlijkheid van de Francs-Douaires, waar als gevolg van de geprivilegieerde rechtssituatie de bewoners talrijk waren. Daarnaast was er het eigenlijke Stave, dat onder het graafschap Namen ressorteerde, en de woonkern Cornelle, gelegen op het grondgebied van het prinsbisdom Luik. Het ontstaan en de evolutie van die verschillende onderdelen van Stave gedurende het Ancien Régime vormen het eerste deel van het boek. Het tweede deel is gewijd aan de negentiende en twintigste eeuw.

Hoofdthema van het werk is, zoals de titel zegt, de geschiedenis van het grondbezit (voornamelijk het grootgrondbezit) in Stave. Doch de auteur behandelt ook andere aspecten uit Stave's verleden, die in min of meer nauw verband staan met het grondbezit, zoals de demografische, de industriële (ijzerertsontginning en smeltovens), en vooral de agrarische evolutie. Merkwaardig in dat verband is de vaststelling dat na de tweede wereldoorlog meer dan de helft van de hoeven vrij kwam, en werd overgenomen door landbouwersgezinnen uit Vlaanderen.

Door deze wat ruimere aanpak, is het boek praktisch uitgegroeid tot een algemene geschiedenis van Stave. De overzichtelijkheid wordt bevorderd door de opname van heel wat tabellen en zelfs een paar stambomen, wat welkom is in deze bepaald ingewikkelde materie. Alleen de uitvoering

van een deel van de kaarten valt tegen, zowel op het gebied van de duidelijkheid als van de esthetiek. Het is merkwaardig hoe, ondanks de eenvoudige middelen die thans voor het vervaardigen (Mecanorma, Alfac,...) en het reproduceren van goede en mooie kaartjes beschikbaar zijn, in historische kringen nog vaak genoeg wordt genomen met minderwaardig werk — zelfs in een overigens zeer goed boek als dit.

M.R.

**GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS
SOCIETE D'EMULATION
TE BRUGGE**

Sekretariaat en redaktie : p.a. Rijksarchief, Academiestraat 14, 8000 Brugge.
Postrekening : Genootschap voor Geschiedenis, Brugge 000-0107939-75
Jaarlijkse lidmaatschapsbijdrage : 400 F.

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de Provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden.

Om lid van het Genootschap te worden, wende men zich tot het Bestuur (p.a. Rijksarchief, Academiestraat 14, 8000 Brugge) met opgave van naam, beroep en adres. Het lidmaatschap verplicht tot betaling van de jaarlijkse contributie (400,-fr.) en geeft recht op de toezending van de «Handelingen». Bovendien wordt aan de leden een korting van 20% verleend op de prijs van de «Handelingen» die vóór hun toetreding tot het Genootschap zijn verschenen en op de afzonderlijke uitgaven.

BESTUUR : B. Janssens de Bisthoven (voorzitter), J. Marechal (ondervoorzitter), L. Devliegher (secretaris), J. Mertens (redactie-secretaris), A. Vandewalle (penningmeester), D. Dalle, P. Declerck, J. De Cuyper, N. Huyghebaert, A. Janssens de Bisthoven, O. Mus, M. Ryckaert, A. Schoutet, L. Valcke, W. Vanderpypen, R. Van Eenoo.

Druk : Grafisch Bedrijf Schoonbaert - 8200 Brugge 2
